

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 3, Ocak /January 2020, ss. 87-122.

Geliş Tarihi–Received Date: 23.12.2019 Kabul Tarihi–Accepted Date: 21.01.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE
AZERBAIJAN’IN GÖZBEBEĞİ BAKÜ ŞEHRİNE GENEL BİR BAKIŞ
(ESKİ ÇAĞLARDAN ORTA ÇAĞ’IN SONUNA KADAR)

ABDULHALİK BAKIR*-FERİDUN ŞENOL**

ÖZET

İlk Çağlardan beri yerleşim yeri olan Apşeron Yarımadası günümüze kadar önemini koruyarak çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yaptığı görülür. Bakü asırlar boyu birçok medeniyetin bulunduğu bir mekân olup Massagetler, Kaslar, Turukkililer, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular, Moğollar ve yerel hanedanlar arasında Saciler, Revvadiler, Şirvanşahlar gibi devletlerin egemenliği altında siyasi varlığını devam ettirmiştir. Bölgede egemen olan uygarlıklar sosyal, kültürel, ilmi faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu topluluklar eliyle Ateşperestlik, Hıristiyanlık ve İslamiyet gibi dinler burada yayılma imkânına sahip olmuştur.

Bakü şehri, özellikle Derbendi hanedanının iktidarda olduğu Şirvanşahlar Devleti döneminde büyük gelişme yaşadı. Sanatçılar için özgür ortamın olması neticesinde değerli eserler meydana getirildi. Yine bu dönemde Apşeron yarımadasının stratejik açıdan ehemmiyetini koruma altına almak amacıyla kaleler inşa edildi. Aynı zamanda ticaretin gelişmesi ve tüccarların konaklama ihtiyacını gidermek amacıyla kervansaraylar ve hanlar inşa edildi.

Doğu’dan gelen Moğol baskınları sonucunda Bakü ve çevresi büyük zarara uğradı. Şehrin yağmalanması neticesinde birçok kültürel miras ortadan kaldırıldı. Moğol idarecilerinin uyguladıkları politikalar sonucunda ekonomi ve tarımın gerilemesine neden oldu.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Şirvan, Bakü, Şirvanşahlar Devleti.

A GENERAL OVERVIEW OF AZERBAIJAN’S EYELASH BAKU
(FROM ANTIQUITY TO THE END OF THE MIDDLE AGES)

ABSTRACT

It is seen that the Apsheron peninsula, which has been inhabited since the early ages, has hosted various civilizations until today. Baku is a place where many civilizations have been gathered for centuries and it has continued its political existence under the sovereignty of states such as Massagets, Muscles, Turuks, Umayyads, Abbasids, Seljuks, Mongols and local dynasties such as Saji, Ravvadi and Shirvanshahs. The dominant civilizations in the region have engaged in social, cultural and scientific activities. Religions such as Islam, Christianity and Ignicolist were able to spread here by there communities.

The city of Baku experienced a great development, especially during the Shirvanshahs State, where the Derbendi dynasty was in power. As a result of the free environment for artists, valuable works were created. In this period, fortresses were built in order to protect the strategic importance of the Apsheron Peninsula. At the same time, caravanserais and inns were built in order to develop trade and to meet the needs of merchants.

As a result of the Mongol raids from the East, Baku and its surroundings suffered great damage. As a result of the plunder of the city, many cultural heritages were eliminated. As a result of the policies implemented by Mongolian administrators, it caused a decline in economy and agriculture.

Key Words: Azerbaijan, Shirvan, Baku, State of Shirvanshah.

GİRİŞ

* Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-posta: abdulhalik.bakir@bilecik.edu.tr

** Doktora Öğrencisi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, E-posta: feridunsenol@gmail.com

Arkeoloji çalışmaları neticesinde ortaya çıkan buluntulara göre Bakü'de Eski Çağ dönemlerine ait insan yerleşimlerinin olduğu görülür. Türklerin izlerine ise ne zaman rastlandığı hakkında net bilgiler mevcut değildir, fakat yapılan çalışmalara göre MÖ III. binli yıllar ve daha sonraki dönemlerde Türklerin varlığına rastlanılır. Türk kökenli olarak düşünülen Massagetler¹, Kaslar, Subiler, Turukkiler² gibi kavimler Azerbaycan'ın güney kesimlerinde ve Bakü çevresinde yaşamışlardır.

Orta Çağlardan beri varlığı bilinen ticaret yolları ve zengin petrol yatakları Bakü'nün önemini arttırdı. Bakü, zengin kaynakları elde etmek isteyen birçok devletin mücadele ettiği bir alan olmuştur. Ayrıca I. Halilullah³ döneminde devletin başkentinin Şamahı⁴dan Bakü'ye taşınması ile yapılan imar faaliyetleri sonucunda şehrin önemi daha da artmıştır.

Halifeler döneminde İslam fetihlerinin Arabistan coğrafyası dışına çıkması ile Azerbaycan coğrafyası da bu fetih hareketlerinden etkilenmiş oldu. Görüleceği üzere Bakü çevresinde İslam fetihleri ilk kez Halife Ömer (634-644) döneminde gerçekleşti. Kendisinden sonra gelen Halifeler de İslam fetihlerinin öncüsü olmaya devam ettiler ve bölgedeki fetihlerin kalıcı olmasını sağladılar. Bu durumla da Bakü, Sasaniler, İlk Dört Halife dönemi, Emevîler, Abbasîler, Selçuklular, Moğollar ve yerel hanedanlıkların egemenliği altında varlığını devam ettirmiştir.

Çalışmada Azerbaycan'ın başşehri Bakü'nün adları, coğrafi yapısı, siyasi, iktisadi, dini, sosyal ve kültürel özellikleri ve mimarisi ile ilgili genel bir tablo çizilmeye ve bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Bakü de diğer Türk İslam Şehirleri gibi uzun tarihi boyunca birçok doğal afetlere ve savaşların getirdiği yıkımlara maruz kaldığından fiziki yapısında önemli tahribat meydana gelmiştir. Bugün ayakta kalan eserlerin büyük bir kısmı Geç Orta Çağlarda inşa edilen mimari objelerden ibarettir. Şehrin Eskiçağ ve Erken Orta Çağ dönemlerine ait pek çok şey günümüze ulaşamamıştır.

1. Şehrin Adı Hakkında

Bakü şehrinin ne zaman, kim ve kimler tarafından kurulduğu, şehir adının ne anlama geldiği ve bu isim ile bugüne kadar nasıl ulaştığı hakkında Azerbaycan tarihçileri arasında görüş farklılığı bulunmaktadır. Bu konuyu açıklığa kavuşturmak için bölgede yaşamış etnik grupların dilini araştırmak büyük önem arz etmektedir.

Kaynaklar, MÖ I. bin yılın sonu ve Orta Çağ'ın ilk yüz yıllarında, Apşeron⁵ yarımadası da dahil olmak üzere, Hazar Denizi'nin batı sahillerinde İskitler, Massagetlerin (Maskutların) yaşamış olduğunu göstermektedir.

¹ Massaget adına ilk kez antik Grek kaynaklarında görülmektedir. Bu adın aydınlatılmasında ise Pers kaynakları ışık tutmaktadır. Pers kaynaklarında "Saka tigrakhauda, Saka tiay para daray ve Saka haumavarga" isimleri altında üç Saka grubundan söz edilir. Saka tiay para daray, denizin ötesindeki Sakalar olarak Karadeniz İskitleri düşünülmektedir. Greklerin dilindeki Sakalara "Skythai" denilirken Saka haumavarga'ya ise "Sakai" olarak isimlendirilmektedir. Massagetlerin Antik kaynaklara Hazar Denizi'nin doğusunda yaşadıkları görülmektedir. Massagetlerin tarih sahnesine çıkışları MÖ VIII. yüzyıla kadar inmektedir. Fakat siyasi tarihleri hakkında MÖ VI. yüzyılın üçüncü çeyreğinin sonlarına kadar herhangi bilgiye yer verilmemiştir. (İlhami Durmuş, "Massagetler", Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Bilig-3/Güz'96, Ankara, s. 81-88).

² MÖ II. binin başlarında Urmiye Gölü'nün güneyinde yaşamışlardır. Kutı ve Lulubilerin idaresi altında yaşamışlardır. Kutı ve Lulubilerin zayıflamaya başlamasından sonra bağımsız hareket etmeye başladılar. Bir zaman sonra Mezopotamya topraklarında görülmeye başladılar ve buraya gelen halk Aşağı Zap suyunun kenarına gelerek burada yaşayan halk ile karışarak yerleşik duruma geçtiler. Ayrıca Asurlular ile de mücadele etmişlerdir. (Ali İpek, *Azerbaycan Tarihi'ne Giriş*, Lalezar Kitabevi, Ankara 2007. s. 40-41; İrade Nuriyeva, *Azerbaycan Tarihi (En Kadim Zamanlardan-XX. Yüzyıl Başlarına Kadar)*, Bakü 2015, s. 20). Guti sülalesinin egemen olduğu (XXIII) Akkad ordusunun Kuzey bölgesinde savaştığı 17 topluluktan biri de Tourki veya Turki adında bir kabile idi. Asur yazıtlarında Dicle'nin yukarı kolunda yaşayan Subarların Turxu (Turhu) şehri de geçmektedir. Osman Karatay, MÖ 2 bin yılının başlarından itibaren Musul-Kerkük bölgesinde yaşayan Turukkular (Turukkiler) hakkında şu bilgilere yer verir: "Ünlü Akkad imparatoru Naram-Sin'in M.Ö. 2000 yılında yaptığı Anadolu seferinde ona karşı savaşan Doğu Anadolu krallıklarından Tourki veya Turki'dir. Kralın adı ise İlşu-Nail'dir. Buradaki ilk kelime ilçi'yi çağrıştırıyor. Bu ise açık şekilde Türkçedir ve muhtemelen devlet başkanlığı unvanıdır."(Bakır, Abdulhalik, (2018), "Ortaçağ Irak'ında Türk Varlığı ve Kültürünün Yaygınlaştırılmasını Kolaylaştıran Faktörler", *Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğuda Türkmenler (Irak, İran, Suriye) Sempozyumu (08 Mayıs 2014 Bilecik)*, (ed. Prof. Dr. Abdulhalik Bakır, Ahmet Altungök), İstanbul, s. 23-24).

³ Şirvânşâhlar Devleti'nin Derbendiler Hanedanı'na mensup olup 1417-1465 yılları arasında hükümdarlık yapmıştır. 48 yıl hükümdarlık yaptıktan sonra 1465 yılında vefat etmiştir. Şirvânşâh Halilullah, devrinin tahsil görmüş, şiiri ve edebiyatı seven hükümdarları arasında yer almaktadır. (İbrahim Bin Muhammed, *Âdâbu'l-Hilâfe ve Esbâbu'l-Hisâfe*, Haz. Hayrullah Acar, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 57); Şirvânşâh Halilullah, Bakü'yü zenginleştirmiş, Şirvânşâhlar Sarayı kompleksi gibi birçok mimari eserler inşa ettirmiştir. Ticaretin gelişmesi için işe kervansaraylar ve köprüler yaptırmıştır. (Sara Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti VI-XVI. Asırlar*, Avrasya Press, Bakü 2006, s. 296).

⁴ Azerbaycan'ın en eski yerleşim merkezlerindedir. Büyük Kafkas Dağları'nın güneydoğu eteklerine yerleşmiştir. (Asaf Koçman, *Azerbaycan Coğrafyası*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1994, s. 135-136). Şamahı, batısında Bakü, kuzeyinde Şaberan güneyinde ise Kura nehri yer alır. Şirvan bölgesinin ticaret merkezidir. Şehrin kim tarafından kurulduğu hakkında birçok farklı görüş bulunmaktadır. Şehir Yakut'a göre Şirvanşah Ebû Sahip ed-Derbendi, Müstevfi'ye göre Nuşirevan tarafından kurulmuştur. (Mizgin Uruç, *Şirvanşahlar (VI. Yüzyıldan XI. Yüzyıla Kadar)*, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2015, s.18-19*).

⁵ Azerbaycan ekonomisinin temel direği olan bölge Şirvan arazisinin bulunduğu yerde yer alır. Sınırları açısından büyük bir coğrafi alana sahip değildir. Hazar Denizi sahilinde yer almaktadır. Ticaret yollarının sınırları dışında kalmasına rağmen petrol (neft) ve tuz kaynakları açısından zengin olması nedeniyle bölgenin öneminin arttığı görülür. Azerbaycan'ın en önemli sanayi kolları bu bölgede bulunmaktadır.

Bu hükümdarlığı Parfiya Arşakitleri⁶nden olan hâkimler yönetmişlerdir. Günümüzdeki Maştağa köyünün adı olan Maşkata Massagetler ile bağlantılıdır.⁷

Apşeron toponomisinin incelenmesi sonucunda, Apşeron köylerinin adının yarımada da yaşayan halkların adları ve dilleri ile bağlantılı olduğu anlaşılmıştır. Köy isimlerinin günümüzde hâlâ kullanıldığı görülmektedir. Apşeron arazisine Maskutlar, Mardlar, Kürtler gibi kabileler yerleşmiştir. İran dilli ise MÖ I. binyılın I. yarısında gelmiş olabileceği tahmin edilmektedir. Arkeolojik materyallere göre Bilgeh, Zabrat, Bülbüle, Ramana, Buzovna, Masazır, Corat, Merdekan, Novhanı, Surahanı, Balahanı, Nardaran, Goradil, Hırdalan gibi isimlerin İran kelime hazinesine özgü olduğu görülür.⁸

Bakü şehrinin adı şimdiye kadar tam olarak aydınlatılmamış ve uzun uzun tartışmalara mevzu bahis durumdadır. Çünkü Mirza Bala ve Ahmed Zeki Velidi Togan gibi tarihçiler şehir adının Eski Yunan ve müelliflerinde rastlanılmadığını söylemelerine rağmen Sara Aşurbeyli ise bu adı daha eski dönemlere kadar götürmektedir. Aşurbeyli, şehir adına ilk kez V-VIII. yüzyıl kaynaklarında Bagavan, Atli (Atşi), Bagavan (Ateşi)-Baguan şeklinde tesadüf edildiğini ve bu isimle kastedilenin ise Bakü olduğunu söylemektedir. “Bagavan” toponomisinin Hint Avrupa dillerinin birçoğunda “Allah” ve “güneş” anlamlarını veren “baga” kökünden geldiğini; Sanskritçe’de “bhaga” güneş, ay, Siva (ilahe) olduğunu; Avesta ve İran dillerinde isminin “Allah” anlamını taşıdığını; Pehlevi dilinde “bag” “Allah”; eski Ermeni dilinde ise “baga”, “Allah” demek olduğunu söylemektedir.⁹

Güney Kafkasya üzerine yapılan Arap akınları sonucunda X. ve XI. yüzyıl Arap yazarlarının eserlerinde Bakü isminin farklı şekillerde yazıldığı görülür. Şehrin X. yüzyıldaki yazılış şekilleri ise şöyledir:

Şehrin adını İstahri, *Bâkûh*; Mesudî, *Bakû*; Mukaddesi, *Bakü*; Ebu Dülef, *Bakuye*; *Hudûdü'l-Âlem* adlı eserde ise *Bâkû* olarak zikredilir.

X. yüzyıl Arap Müelliflerinden olan Mesudî, *Murûc ez-Zeheb* adlı eserinde Bakü adını petrol çokluğu olan ya da çok petrol fışkıran anlamına gelen “*Naffata*” olarak da kullanmıştır.¹⁰

XI. yüzyıl ve sonrasında itibaren ise şehrin adı: el-Gırnatî ve el-Bîrûnî (*Bakuh-Bakü*), Hagani Reşideddin, Hasan Bey Rumlu, Amin Ahmed er-Razi, Evliya Çelebi, Hacı Halife gibi yazarların “*Baku*” olarak görülür. Yakuti, Nasreddin Tusi, Hamdullah Kazvini, Ebu'l Fida, İbn İyas, Sadık İsfahani, Bakuvî gibi yazarların eserlerinde ise “*Bakuya*” şeklinde geçer.¹¹ Ayrıca XVI-XVII. yüzyıllardan itibaren yerli ve Fars kaynaklarında “*Badkubeh-Badkuba*” ismi de görülür. Fars dilinde *bad*-rüzgâr, *kube*-döven (vuran) yer anlamına gelir. Bakü'nün devamlı kuzey rüzgârlarına maruz kalmasından dolayı İranlılar şehre bu adı vermişlerdir. Ayrıca bazı menkıbelerde Azerbaycan dilinde “Yel döven” kelimesi ile karşılaşmak mümkündür.¹²

XVI. yüzyıl Osmanlı müelliflerinden Âsafî Dal Mehmed Çelebi'nin *Şecâ'atnâme* adlı eserinde Bakü ismi “*Badkuye*” ve “*Bâdkü*” olarak kaydedilmiştir.

Rus ve Batılı kaynaklarda Bakü şehrinin adının: Katalan Atlası ve Waldseemüller “*Bacu*”, Fra Mauro Haritası ve Lezi “*Bachu*”, Jenkinson “*Bakhow*”, Gerritsz Fries ve Fyodor Godunov “*Baca*”, Olearius “*Bakuie*”, Struys ve Palmquist “*Backu*” ve Afanisiy Nikitin'de “*Bakü*” şeklinde yazıldığı görülür.¹³

2. Şehrin Coğrafi Yapısı

Azerbaycan'ın başkenti ve en önemli şehirlerinden biri olan Bakü, Hazar Denizi'nin batı sahilinde yer almaktadır. Kuzeyinde Derbend geçidi, doğusunda Hazar Denizi, güneyinde Mugan toprakları ve batısında ise Şamahı ile çevrilidir. Şehrin hemen arkasında Kafkas Dağları uzanır. Apşeron (Abşeron, Âbşârân, Avşaran) yarımadasının güneyinde kara ile birleştiği yerde Zık ile Bay-İl burunlarının meydana geldiği koy üzerinde 40°

Bölgede petrole dayalı sanayi önemli yer tutmaktadır. Petrol rafineleri Bakü ve çevresinde bulunmaktadır. (Şamil Fetullayev-Fıgarov, *Abşeron Mimarlığı*, Şark-Garb Neşriyyat Evi, Bakü 2013, s. 7; Koçman, *age*, s. 186, 189).

⁶ İran'da MÖ 248-MS 227 yılları arasında hüküm sürmüş hanedandır. İlk hükümdarları ise I. Arşak (MÖ 248-215)'tir. (Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi, Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 30).

⁷ Sara Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, çev. Sevinç Üçgül, Teas Press, İstanbul 2017, s. 64.

⁸ Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 65.

⁹ Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 68.

¹⁰ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 145.

¹¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Cilt 1-2, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966, s. 613; Ebû Hamid Muhammed el-Gırnatî, *Gırnatî Seyahatnamesi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s. 151; Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 75-76.

¹² Qılman İlkin, *Bakü ve Bakülüler*, Nurlar Neşriyat, Bakü 2006, s. 9.

¹³ Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 68.

21° kuzey enlemi ve 48° 20' doğu boylamı üzerinde yer alan tabii bir liman şehridir. Bakü, Apşeron ve Gobustan¹⁴ arazilerinin çoğunu kapsamaktadır. Şehir deniz kıyısına yakın olmasından dolayı, şehrin kale duvarları deniz kıyısına yakın yerde idi. Arazi yapısının kayalık olması neticesinde bina ve bazı evler büyük kayaların üzerine inşa edilmiştir.¹⁵

Hazar Denizi'nde büyük bir limana sahip olan Bakü, liman vasıtası ile Volga Nehri, Volga-Baltık su yolu, Volga-Don kanalı ile dünya denizlerine bağlanmaktadır.¹⁶ Şehrin coğrafi konumu ve ticaret yollarının elverişli geçişi neticesinde Bakü, istilacı ve bölgeye egemen olmak isteyen devletlerin odak noktası olmuştur.

Bakü, kuru ve subtropikal bir iklime sahiptir. Yıllık ortalama sıcaklığı 14. 4°C ve yıllık yağış miktarı ise 247 milimetredir. Bakü aglomerasyonun güneybatı kesimi, yıllık 110 milimetrelik yağış miktarı ile Azerbaycan'ın en az yağış alan kesimidir. Bu bölgede bir haftadan fazla süren "Hazri (Xezri)" ve "Gilavar" rüzgârları esmektedir.¹⁷ Bakü halkı bir kişinin Bakü'lü olup olmadığını öğrenmek için Hazri rüzgârı ile ilgili soru sormakta idiler. "Bakü'de kış ne vakit olur?" Eğer adam "Hazri esende" diye cevap verdiği takdirde onun Bakü'lü olduğunu kabul ederlerdi. Hazri rüzgârları yaz aylarında estiği zaman insanlar kalın elbiseler giymek zorunda kalırlardı.¹⁸

Bakü şehrinde çok sayıda tuzlu göller, çamur volkanları, kumlu plajlar, tuzlu topraklar ve tuzcul otlar geniş bir alan kaplamakta, aynı zamanda kuru step ve yarı çöl görünümünü kazanmaktadır.¹⁹

3. Şehrin Tarihsel Geçmişi

Çok eski dönemlerden beri birçok muhtelif gruplar Kafkas ülkelerinde muharebe ve fetihler yaparak, güneyden kuzeye, kuzeyden güneye doğru hareketlerde bulunmuşlardır. İstilaya gelen gruplar birkaç ülkeyi alarak meskûn olmuşlardır. Bu muhtelif gruplar arasında Yunanlılar, Rumlar, Ermeniler, Hunlar, Avarlar, Oğuz Türkleri, Ruslar, Hazarlar, Araplar, Moğollar ve Tatarlar vardı. Bu gruplar ülkenin çoğu yerlerini ellerinde tutmuşlardır. Özellikle Şirvan ülkesi ayaklanma bölgesi olmuştur. Selçuklular, Osmanlılar, Safeviler, Şirvanşahlar ülkeyi elinde tutmak için mücadelelerde bulunmuşlardır.²⁰

3. 1. Bakü'de İlk Türk İzleri

Merkezi Bakü olan Apşeron yarımadası eski insanların yerleştiği arazilerden biridir. Bakü çevresinde yer alan Keşle köyü, Binegedi köyü, Güzdek köyü, Bilgeh ve Nardaran kasabalarında yapılan arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen buluntulara göre IV. zamanda şehrin yerleşmeye açık bir bölge olduğu görülür.

Azerbaycan ve çevresinde Türk izlerine ise ne zamandan beri rastlandığı hakkında net bilgi mevcut değildir. Yapılan ilmi ve arkeolojik çalışmalar sonucunda Azerbaycan'ın güneyinde MÖ III.-I. binyıllarda yaşayan Kutiler²¹, Lullubiler²², Kaslar²³, Subiler, Turukkililer gibi boyların Türk kökenli olduğuna dair görüşler

¹⁴ Gobustan, Kuzeyde Baş Kafkas dağlarının doğusunda olup, batıda Pirsaat Çayı ve doğuda ise Hazar denizi ile çevrilidir. (Cengiz Mürselov, *İslâmî Dönemde Şirvan Tarihi (Hicri İlk Üç Asır)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 62).

¹⁵ Davut Dursun, "Bakü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, s. 550; Mirza Bala, "Bakü", *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1961, s. 259; Uruç, *age*, s. 29.

¹⁶ Asaf Koçman, *age*, s. 129.

¹⁷ Koçman, *age*, s. 129.

¹⁸ İlkin, *age*, s. 8.

¹⁹ Koçman, *age*, s. 129.

²⁰ Abbaskulu Aga Bakıhanov, *Gülistan-i İrem*, Ter. M. Askerli, Bakü 2000, s. 11.

²¹ Kutiler, Urmiye Gölü'nün güney ve güneybatısında MÖ III. binin ikinci yarısında yaşamışlardır. Akadların akınlarına maruz kalmışlardır ve Sümer şehirleri ile ittifak içerisinde bulunmuşlardır. Kutilerin hükümdarları Türk kökenli idi. (Nuriyeva, *age*, s. 20).

²² Lullubiler, Azerbaycan topraklarında meydana gelmiş ilk etno-politik topluluklardan biridir. MÖ III. bin yıl ile MÖ II. bin yılın yarısında Azerbaycan'ın güneyinde Urmiye Gölü'nün güneyinde yaşamışlardır. Siyasi sahnedeki çekilmiş olan Aratta devleti topraklarının batı kısmında yer aldılar. MÖ XXIII. yüzyılda devlet kurumuna dönüşmüştür. Lullubiler hakkındaki ilk bilgiler Akad hükümdarı Naramsin'in kitabelerinde geçmektedir. Akadların istilalarına maruz kalmışlardır ve bu istilalar sonucunda Naramsin elde ettiği zaferleri kitabelerine yazdırmıştır ve aynı zamanda bu zaferler ile övünmektedir. Pers kralları Lullubi uygarlığından da yararlanmışlardır. Mezopotamya ile ticari alışverişlerde bulunmuşlardır. Lullubiler tarım ve hayvancılık ile uğraşmışlardır. (Muhammed Taki Zehtabi (Kirişçi), *İran Türklerinin Eski Tarihi*, çev. Ferhad Rahimi, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 115-116; İkrar Aliyev- İ. H. Nerimanov, "Orta Tunç Devri", Azerbaycan Tarihi, Cilt 1, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi A. Bakıhanov Adına Enstitüsü, Bakü 2007, s. 99; Alekber Elekberov, "Lulubi Etnoniminin Kökeni", çev. Muhammed Kemalolu, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi, Sayı 9, Ocak 2014, Gümüşhane, s. 236; Nuriyeva, *age*, s. 19-20; İpek, *age*, s. 40).

²³ Bu Türk kavmi, Mezopotamya bölgesine düzenlemiş oldukları iki büyük saldırıdan sonra Irak'ı ele geçirdiler ve burayı MÖ 1595-1157 yılları arasında yaklaşık dört yüzyıl yönettiler. Onlar, Arap kökenli Eskiçağ tarihçileri tarafından menşeleri belli olmayan yabancı bir topluluk olarak tanımlanmış da bu topluluk ile ilgili verilen bilgilerden Türk oldukları açıkça anlaşılmaktadır. Bir defa bütün Babil topraklarını yöneten Kas krallarının Egüm, Karindeş, Görigalzo, Gedüşman, Bornaburyaş şeklindeki adları bugünkü Türkçedeki kelimelerle büyük bir benzerlik göstermektedir. Ayrıca Kaslar hakkında verilen bilgilerden, onların taşımada atı kullandıkları, atlarla çekilen savaş arabalarına bindikleri, atlara ve atçılığa büyük önem verdikleri, Şamanizm inancı ile ilgili yıldız falı, gelecekte haber verme ve efsanevi hikâyeler yaratma özelliği taşıdıkları anlaşılmaktadır. Buna ek olarak Kas krallarının inşa ettiği mabetler, Partların Anadolu'nun doğusunda yapmış oldukları mabetlere benzemektedir. (Bakır, "Ortaçağ Irak'ında Türk Varlığı ve Kültürünün Yaygınlaştırılmasını Kolaylaştıran Faktörler", s. 24).

vardır. MÖ I. binyılın başlarında Mannalılar²⁴ın Azerbaycan'da bir devlet kurdukları ve bunların da Türk kökenli olabileceği hakkında bilgiler yer alır.²⁵

Diyonysius de Charax, Hunlar'ın 330 yılında Güney Kafkasya bölgesine geldikleri hakkında malumata yer verir. Fakat Hunlar'ın esas kitlesinin İdil Nehri'nin doğusunda olduğu görülür. Hunlar, Kama mensuplarına yakın bir sahada bulunmuşlardır. İdil-Kama Hunları'nın İdil Nehri'nin batısına doğru hareket ettiklerinde bunları karşılayan ilk kavim Alanlar olmuştur. 445 yılında Attila döneminde Dağıstan bölgesinden gelen Hunlar'dan bir kol, Kür Irmağı yakınlarında yayıldılar ve Gence'nin batısındaki Khalkhal²⁶'da bulundular. IV. yüzyılın ortalarında Kafkas ülkelerinde meydana gelen siyasi değişimler sonucunda Hun kavimleri Albanya²⁷ bölgesinde yayılmaya başladılar.²⁸

Kaynaklara göre Kavimler Göçü'nün yaşandığı dönemde 395 yıllarında Güney Kafkasya bölgesine gelen Hun boylarından bahsedilmiştir. Burada yaşayan Hun boylarından bir kısmı bölgenin siyasi olaylarında önemli rol oynayarak siyasi değişimlere neden olmuşlardır. Hunların bölgeye yürüyüşleri Sasani hükümdarı Firuz Şah²⁹ (459-484) döneminde de devam etmiştir. Hunların Azerbaycan coğrafyasına geldiği sırada Alban hükümdarı II. Vaçe'nin isyanı yaşanıyordu.³⁰ Sasani hükümdarı Firuz Şah bu isyanı bastırmak amacıyla Hun kavimlerinden istifade etmiştir.³¹

V. yüzyıl Bizans müelliflerinden Panili Prisk, erken Orta Çağ başlarında Hunların ve diğer Türk boylarının Apşeron yarımadasında görüldüklerini ve İran üzerine hücumlarda bulduklarını yazar. Yine çeşitli kaynaklarda da Türklerin Derbend Geçidi'nden geçerek, Apşeron yarımadası da dâhil olmak üzere VI. yüzyıldan itibaren VIII. yüzyılda da devam eden göç hareketleri ile bölgede yer aldıkları ifade edilir.³² V. yüzyılda bir diğer Türk boyu olan Sabirler (Sibirler)'in de Hazar sahillerini ele geçirdikleri görülür³³. Sabirler, Hazar Denizi boyunca yer alan vadileri ele geçirmişler ve Derbend'e kadar olan Kafkas dağlarını kontrol altına almışlardır. VI. yüzyılın ortalarına kadar Kafkasya'da en güçlü durumda olan Sabirler, Derbend'den Gebele³⁴'ye kadar bütün Şirvan ve Arran³⁵ bölgelerini işgal ederek yüz yıldan fazla bir süre burada kaldılar.³⁶ Sabirler, Şirvan ve

²⁴ Mannalılar MÖ I. bin yılın başlarında Azerbaycan'ın güneyinde Urmiye Gölü'nün çevresinde bir devlet kurmuşlardır. Manna adına ilk kez MÖ. 843 yılında Asur Hükümdarı Salmanassar III.'ün çivi yazılı kitabesinde rastlanır. MÖ IX-VIII. yüzyıllarda devlet güçlü dönemlerini yaşamıştır. Mannalıların esas dili en eski Türkçe idi. (Nuriyeva, *age*, s. 20-25).

²⁵ Zekiye Tunç, "En Eski Çağlardan Hazar Devleti Akınlarına Kadar Azerbaycan'da Türk İzleri", https://www.academia.edu/15068878/EN_ESK%C4%B0%C3%87A%C4%9ELARDAN_HAZAR_DEVLET%C4%B0_AKINLARINA_KADAR_AZERBAYCAN_DA_T%C3%9CRK%C4%B0ZLER%C4%B0, 2015, s. 202.

²⁶ Güney Azerbaycan'da Erdebil'in güneyinde, Miyâniç'in doğusunda ve Gilan sınırında yer alan bir şehirdir. Şehrin Albanya tarafından gelen kişiler tarafından kurulduğu tahmin edilmektedir. (Ahmet Yılmaz, *Ortaçağ Boyunca Güney Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2013, s. 53). Aynı zamanda Alban hükümdarları şehri kiş ikametgâhi yeri olarak da kullanmışlardır. (Kalankatlı Moses, *age*, s.67).

²⁷ Bugünkü Azerbaycan topraklarında bir yerleşim bölgesidir. Alban ismi, Antik kaynaklarda "Albanya"; Orta Farsçada "Ardan"; Arapçada "Arran"; Gürcücede "Rani"; Ermenicede "Ağvan"; Süryanicede "Aran" şeklinde görülmektedir. (Kalankatlı Moses, *age*, s. 5).

²⁸ Mahmut Bi, *Kafkas Tarihi*, Cilt 2, Berikan Yayınevi, Ankara 1991, s. 467; Tunç, *agm*, s. 205.

²⁹ Firuz Şah, 459-484 yılları arasında şahlık yapmıştır. II. Yezdegird'in oğludur. Kalankatlı Moses Firuz Şah hakkında İran'ın sapkın ve merhametsiz şahı olduğunu ve yeryüzündeki bütün memleketleri kendisine tabi kılmak, kiliseleri yıkmak, Hristiyan dinini lağvetmek ve ona bağlı bütün topraklarda batıl putperestliği tesisi ettirmek istediğini söylemektedir. (Kalankatlı Moses, *age*, s. 80).

³⁰ II. Vaçe, 444-463 yılları arasında Alban hükümdarlığını yapmıştır. Sasani hükümdarı II. Yezdegird'in kız kardeşinin oğludur. Millî geleneklere göre II. Vaçe babası gibi Hristiyan idi. Fakat II. Yezdegird, II. Vaçe'ye zorla Mecusiliği kabul ettirdi. (Kalankatlı Moses, *age*, s. 70).

³¹ Tunç, *agm*, s. 205; Ramil Ağayev, *Arap Hilafeti Devrinde Azerbaycanın Ahalisi*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi A. A. Bakıhanov Adına Tarih Enstitüsü, Bakü 2017, s. 78.

³² Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 87.

³³ Sabirler (Sibirler), 463-558 yılları arasında Karadeniz'in kuzeyinde ve Kafkaslar'da önemli rol oynayan, aynı zamanda Hazar kavminin oluşmasına katkıda bulunan Ugur halkıdır. Sabir adı kaynaklarda farklı isimler adı altında görülmektedir. Bizans kaynaklarında "Sabar, Sabair, Saber, Sabir"; Ermeni kaynaklarında "Svar, Sbar, S(a)bir"; İslam kaynaklarında ise "Sebir" şeklinde geçer. (Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018, s. 270; Jacques Piatigorsky-Jacques Sapir, *Hazar İmparatorluğu VII.-XI. Yüzyıllar, Atlı Bir Kavmin Gizemi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2007, s. 137).

³⁴ Batlamyus'un Alban Nehri ile Kaysu Nehirleri arasında yer alan "Habala" şehrinin Gabala'nın olduğu görüşü kesindir. MS I. yüzyıla ait kaynaklarda şehrin adı "Kabalaka", "Gebele", "Kabalaka" şeklinde görülmektedir. Gabala-Gebele şehri Albanya için büyük bir öneme sahipti. I.-V. yüzyıllarda şehir Alban Krallığının ikametgâhi olmuştur. V. yüzyılda Sâsânîler, Arşakiler hanedanına son verdikten sonra şehir Sâsânîlerin kontrolü altında kaldı. VI. yüzyılda Hazarların baskısı altında kaldı. (Mahmud İsmailov, *Azerbaycan Tarihi (İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar)*, Aktaran Vefa Kurban, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 57).

³⁵ Orta Çağ'da Doğu Kafkasya'da bir bölgedir. Kür ve Aras nehirleri arasında yer alır. Kuzeyinde Şirvan ve Şekî, güneyinde İrmîniye Azerbaycan, güneydoğusunda ise Mugan bulunmaktadır. Eski Yunan ve Romalılar döneminde Albania adı ile anılmaktadır. Müslümanların fethinden sonra Arrân (Errân) adını almıştır. (Abdülkerim Özeydin, "Arrân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1991, s. 394). Bölgenin önemli şehirleri Gence ve Beylekan'dır. Bölge verimli akarsulara sahiptir. Balık avlamak için akarsular üzerine bendler kurulmuştur ve muhtelif balıklar tutulmaktadır. Bölge aynı zamanda tüccarların uğrak yeri idi. Bölgede kırmızı boya, şalvar ipi, pamuklu maddeler, pamuk, bal ve bal mumu üretilmektedir. (*Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Mesrik İle'l-Magrib*, çev. V. Minorsky, Türkçeye çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008, s. 101; Abdürreşid el-Bakuvi, *Telhis el-Asar ve Ecaib el-Gehbar (Anıtlar'ın Hülesası ve Kudretli Hükümdarın Mucizeleri)*, Sur Neşriyyat, Bakü 1992, s. 99). Şehirde böbrek hastalığına iyi gelen bir çay vardır. Yine şehirde beyaz bir taş vardır ve bu taşla kurşunu ayırtırmaktadırlar. (Ebu Düleif, *İran Seyahatnamesi (953-955)*, 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Ülkesine Yolculuk, Tercüme ve Notlar, Serdar Gündoğdu, Kronik Kitap, İstanbul 2017, s. 65).

³⁶ Bi, *age*, s. 472; Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 90.

Arran'da kaldıkları süre içerisinde yerli halk ile akrabalık kurdular, Şirvan ve Arran'ın Türkleşmesine katkıda bulundular.

3. 2. Halifeler Dönemi

VII. yüzyıl başlarında Hz. Muhammed'in liderliğinde Arabistan yarımadasında yeni bir din olan İslam tebliğ olundu. Hz. Muhammed'in vefatından sonra Halifeler dönemi adı altında İslam fetihleri devam etti. Bu dönemde fetih hareketleri Arabistan yarımadası dışına taşındı. Yine bu dönemde batıda Bizanslılar, doğuda Sâsânîler gibi iki önemli güç bulunmaktaydı. İslam fetihlerinin temel gayesi ise bu iki devleti ele geçirmek olacaktı.

Müslümanların Azerbaycan'la ilk temasları Hz. Ömer'in (634-644) hilafeti döneminde gerçekleşmiştir. Hz. Ömer, Nihavend Savaşı öncesinde İslam fetihleri için hedef belirlemekte idi. Bunun içinde İran'ın eski idarecilerinden Hüzmüzân'a hedef olarak Fâris, Azerbaycan ve İsfahân'dan hangisinin daha uygun olacağını sormuştur. Ondan aldığı cevap ise şöyledi:

"Fâris ve Azerbaycan iki kol, İsfahân ise baş mesabesindedir. Sen iki koldan birini kesersen, o diğer kolla ayakta kalabilir. Eğer başı kesersen kolların ikisi de düşer".

Bu tavsiye üzerine ilk olarak Hz. Ömer İsfahân'ın fethedilmesi için ordu gönderdi. Burada gerçekleşen başarılı mücadeleler sonrasında Hz. Ömer Azerbaycan'ın fethi için Nuaym b. Mukarrin'e bir emirname göndererek Simak b. Haris'i Azerbaycan'a göndermesini söyledi. Fakat Nuaym, daha önceden sahabelerden Bukeyr b. Abdullah el-Leysî ve Utbe b. Ferkad es-Sülemî'yi göndermişti. Simak b. Haris ise daha sonra yardımcı kuvvet olarak gönderildi. Utbe b. Ferkad komutasındaki İslam ordusu Azerbaycan topraklarına girdiği sırada, Germidan dağında Sâsânî kumandanı Rüstem'in kardeşi İsfendiyâr b. Ferruhzâd ile karşılaştı. Bukeyr'in Azerbaycan bölgesinde tuttuğu ilk savaş burada meydana gelen savaştı. İki ordu arasında meydana gelen savaşta İran ordusu büyük bir hezimete uğradı ve İsfendiyâr b. Ferruhzâd esir edildi. Esir düşen İsfendiyâr, Bukeyr'e, *"Sen barışı mı yoksa savaşı mı daha çok seversin?"* diye sorunca, Bukeyr ona: *"Barıştan yanayım"* diye cevap vermişti. İsfendiyâr'da Bukeyr'e karşılık: *"O halde beni yanında tut, ben seninle sulh yapıp onlara varıncaya kadar Azerbaycan halkı kesinlikle sana itaat etmez. Onlar bölgenin civarında bulunan dağlara çekilmiş ve buralarda karargâhlarını kurmuşlardır"*. Bukeyr, İsfendiyâr'ı yanında tutmuş ve bir kale hariç bütün bölge onun hâkimiyeti altına girmiştir. Bunun üzerine 639 yılında İsfendiyâr ile Utbe b. Ferkad arasında bir anlaşma imzalandı.³⁷

Bukeyr b. Abdullah, Azerbaycan'ın fetih haberini ve elde edilen ganimetlerin beşte birini Hz. Ömer'e gönderdi ve Derbend üzerine hareket etmek için Hz. Ömer'den izin istedi. Hz. Ömer'in emri üzerine Sürâka b. Amr'ı emir tayin ederek Abdurrahman b. Rebîa, Huzeyfe b. Esîd, Habîb b. Mesleme idaresindeki kuvvetleri bölgeye gönderdi. Sürâka b. Amr komutasındaki ordu 642-643 yıllarında Derbend'e geldi. Buradaki başarılarından sonra Sürâka b. Amr Şirvan'a gönderildi. Şirvan'a gelindiğinde vilayetin yöneticisi olan Şirvanşah Şehriyad, Abdurrahman b. Rebîa ile karşılaştı ve *"Bir barış yapalım ki biz haraç diye bir şey vermeyelim. Zira biz ki düşman arasındayız. Bunların biri Ruslar, ötekisi Hazarlardır. Bunlar tüm dünyanın, hele Arapların düşmanıdır. Bizim cengimiz bunlardan başka kimseyle değildir. Bu isteğiniz haraç yerine, kendi askerimiz ve silahımızla o düşmanla savaş yaparak boğazları (derbendleri) koruyalım. O düşmanların kendi yerlerinden çıkmalarını önleyelim. Böylece cizye yerine biz her yıl bu cenkleri yapalım"* sözleri ile barış teklifinde bulundu. Abdurrahman b. Rebîa bu teklifi Sürâka b. Amr'a ilettiler. Sürâka'da Hz. Ömer'e bu teklif şartını haber verdi ve Hz. Ömer'de bu şartı kabul etti. Bunun üzerine Şirvan hâkimleri vergi vermekten muaf tutuldular.³⁸

Derbend ve Şirvan'ın alınması üzerine Sürâka b. Amr yeni yerler almak amacıyla Güney Kafkasya'nın her tarafına, Mugan³⁹, Tiflis⁴⁰, Alan ülkesi ve Albanya üzerine doğru harekete geçti.

³⁷ Ebû Cafer Muhammed Bin Cerir'üt-Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. 3, Tercüme M. Faruk Güntunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul, s. 489; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fit-tarih*, çev. Ahmet Ağırakça, Cilt 3, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 3; Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, Cilt 2, Ensar Yayınları, İstanbul 2013, s. 129.

³⁸ Taberî, *age*, s. 491; Apak, *age*, s. 129-130.

³⁹ Şehrin adı Ebu Düle'f'te "Mağan"; Hudûdü'Âlem adlı eserde "Mukan"; Mukaddesî'de "Mukan"; el-Bakuvî'de "Muğan" şeklinde görülür. Deniz kenarında olan bir sınır şehridir. Şehir ana yollar üzerinde kurulmuştur. Mugan'dan boya kökü, hububat, çuval ve çok miktarda Palâs halıları getirilmektedir. İlk dönemlerde kalabalık bir nüfusa sahip olmasına rağmen zamanla bu özelliğini kaybetmiştir. (Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 384; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 101).

⁴⁰ Gürcistan Cumhuriyeti'nin başkentidir. Şehir adını, Mtabari'nin kuzey yamaçlarından çıkan sıcak su kaynaklarından Gürcüce "tbili" (sıcak) kelimesinden almaktadır. (Mustafa Aydın, "Tiflis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul 2012, s. 150). Şehrin adı eski Gürcü kaynaklarında "Tiflisi", en eski yazılı kaynaklarda "Tbilisi"dir. Tbilisi adının Gürcü yazılı kaynaklarında ortaya çıkması IV. yüzyılın 60'lı yıllarında meydana gelen olaylar münasebetiyle "Gürcistan'a Hitap" adlı kronikte görülür. Tbilisi adının "Tiflis" şeklindeki kullanımı ise, VI. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış Bizanslı tarihçi Pheofan'da görülür. (İlyas Üstünyer, *Kaf Dağı'nın Güney Yüzü Gürcistan Kültür-Gelenek-Mekân-Kimlik*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2010, s. 47-48). El-Belâzurî'nin Fütühu'l-Büldân adlı eserinde şehrin adı "Teflis" olarak geçer. Diğer bir İslam coğrafyacısı Mukaddesî'de Ahsenü't-Takâsîm adlı eserinde şehrin adını "Teflis" olarak yazmaktadır. Ermeni müelliflerinden olup aynı zamanda Kilikya'nın Akneri-Vank Manastırı'nda görevli rahiplerden olan Aknerli Grigor'da

İslam ordularının Azerbaycan'ı ne zaman fethettileri hakkında kesin bilgi mevcut değildir. Bu döneme kadar yapılan akınlar kalıcı değil keşif amaçlı olmuştur. İslam ordularının kalıcı fethinin 642-643 Nihavend Savaşı zaferinden sonra olduğu kabul edilmektedir.⁴¹

Azerbaycan'ın fethi konusunda Halife b. Hayyât, İbn İshak'ın rivayetine dayanarak şehrin H. 22 (M. 642-643) yılında fethedildiğini ve Müslümanların kumandanının el-Muğîre b. Şu'be olduğunu söyler. *el-Kâmil fit-Tarih* adlı eserde de Azerbaycan'ın fethi H. 22 (M. 642-643) olarak görülür.⁴²

el-Muğîre b. Şu'be, Hz. Ömer'in valisi olarak Kufe'ye geldiği sırada yanında Hz. Ömer tarafından verilmiş ve Huzeyfe b. el-Yeman'ın Azerbaycan valisi olduğunu bildiren bir mektup vardı. Huzeyfe, el-Muğîre b. Şu'be ile gönderilen mektubu alarak Azerbaycan'ın merkez şehri Erdebil⁴³'e geldi. Burada bulunan şehrin Merzubanı Huzeyfe'ye karşı mücadelelerde bulundu. Başarılı olamayınca Merzuban, Azerbaycan halkı adına, sekiz miskal ağırlığında 800 bin dirhem vergi ödemeleri, kimsenin öldürülmemesi, esir alınmaması, mabetlerin yıkılmaması şartı ile anlaşmaya vardı.⁴⁴

Hz. Ömer döneminde Azerbaycan arazisinin güneyi Derbend ve Hazar sahillerine kadar ulaştı. Hz. Ömer'in ölümünden sonra bölgedeki hâkimiyet devam ettirilmeye çalışıldı.

Hz. Osman'ın (644-656) halifeliği döneminde Kûfe merkezli fetihler Velid b. Ukbe tarafından devam ettirildi. Tayin işleminin gerçekleştiği dönemde Azerbaycan halkı Hz. Ömer döneminde yapılan anlaşmayı bozdular. Bunun üzerine 647 yılında bölgeye bir sefer düzenlendi. Müslümanların emiri olarak Velid b. Ukbe'nin yanında Hz. Ömer döneminde fetih hareketlerine katılarak ün kazanmış olan Selman b. Rebîa, Abdullah b. Şubeyl gibi komutanlar vardı. Bu sırada Abdullah b. Şibl el-Ahmesî'de Azerbaycan'a geldi ve Azerbaycan halkı ile Huzeyfe döneminde yapılan bir anlaşmaya benzer ve 800 bin dirhem vergi verilmesi şartıyla anlaşma sağlandı. (648). Şirvan'ın da dâhil olduğu Nahcivan, Şeki, Beylekan, Berde, Şabran gibi şehirler fethedildi. Hazar sahilleri yeniden hâkimiyet altına alındı.⁴⁵

Azerbaycan, Müslümanlar tarafından fethedildiği sırada Bakü, Şamahı ve Derbend gibi şehirlerin dâhil olduğu Şirvan vilayetinin hâkimleri olan Şirvanşahlar bölgeye hâkim konumdaydı. Şirvanşahların buradaki görevi Sâsâni devletinin sınırlarını korumaktı.⁴⁶

İslam fetihlerinin devam ettiği sırada Alban⁴⁷ hükümdarının oğlu Cavanşir, güneyden gelen Arap tehlikesini fark ederek Ermeni kumandanı ile ittifak yaptı ve Bizans imparatoru II. Konstant'a (641-668) tabii olmasını teklif etti. Yapılan ittifak sonrasında Cavanşir, Bizans İmparatoruna mektup gönderdi. Bu mektup sonrasında İmparator Konstant İran'a gelerek Cavanşir ile görüştü.⁴⁸

3. 3. Emeviler Dönemi

şehrin adı "Tıpkhis" olarak görülür. Bir diğer Ermeni müellifi Genceli Kiragos'da yazmış olduğu Moğol İstilas adlı eserinde şehrin adını "Defkis" olarak yazmaktadır. Bunlardan başka Tiflis adı kaynaklarda Ermenice "Tplis", Latince "Tiphilis", Arapça ve Farsça'da "Tiflis" olarak geçer. (Savaş Eğilmez, *Gürcü-Selçuklu İlişkileri (1060-1157)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2001, s. 7). Şehirde yakıtta ve suya ihtiyaç duymayan çok sıcak hamamlar bulunmaktadır. Şehrin etrafı surlarla çevrelenmiştir. (Ebu Dülef, *age*, s. 68).

⁴¹ Abbas Gurbanov, "Abbasiler Dönemine Kadar Azerbaycan'ın Siyasi Tarihine Genel Bir Bakış (10-132/632-750)", İSTEM, Yıl:5, Sayı:9, 2007, s. 124, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/260716>

⁴² İbnü'l Esir, *age*, s.32; Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, çev. Abdulhalik Bakır, Ankara 2008, s. 193.

⁴³ Günümüzde İran sınırları içerisinde bulunmaktadır. Şehrin adı eski Arap kaynaklarında "Erdübil" olarak geçer. (Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Erdebil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1995, s. 276). X. yüzyılda yazılmış olup ve Minorsky tarafından çevirisi yapılan Hudûdü'l-Âlem adlı eserde şehrin adı "Erdevil" olarak görülür. (*Hudûdü'l-Âlem*, s.101). Şehir Orta Çağ döneminde Azerbaycan sınırları içerisinde yer almaktaydı ve Azerbaycan'ın en büyük şehri idi. Askerler, emirlik sarayı, divanlar bu şehirde bulunmaktadır. Bu kurumlar Meraga'da yer almaktaydı, fakat Ebü'l-Kâsım Yusuf b. Dâvdad b. Davdeşt tarafından Erdebil'e taşınmıştır. Şehrin etrafı sur ile çevrilidir ve Azerbaycan melikinın ikamet ettiği yerdir. Binaların çoğu kerpiç ve tuğladan inşa edilmiştir. (İbn Havkal, *Sûrat el-Arz (10. Asırda İslâm Coğrafyası)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, s. 259; *Hudûdü'l-Âlem*, s.101; İstahri, *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015, s. 176). Şehir sınırları içerisinde bulunan Vizor, Guban, Hacin, Rub, Hendan ve Bezin gibi dağlarda hastalıkları tedavi eden madenî sular bulunmaktadır. (Ebu Dülef, *age*, s. 69-70).

⁴⁴ el-Belâzurî, *Fütühu'l-Bıldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 467-468.

⁴⁵ Naile Velihanlı, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1993, s. 21; Halife Bin Hayyât, *age*, s. 250; Nuriyeva, *age*, s. 50.

⁴⁶ Ziya Valişov, *Bir İslam Şehri Bakü (Kuruluşundan XVI. Yy. Başına Kadar)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008, s. 19, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

⁴⁷ Albanlar, Güney Kafkasya'da bugünkü Azerbaycan topraklarında yaşamış eski bir kavimdir. Aynı zamanda Hristiyanlığı kabul eden ilk millettir. Hristiyanlığı MS 54 yılında kabul etmişler ve 313 yılında da hükümdar Urnayr zamanında da resmi devlet dini olarak kabul edilmiştir. Albanlar, Med, Pers, Yunan, Bizans ve Arap egemenlikleri altına girmişler ve Göktürk, Hazar ve Rus akınlarına da maruz kalmışlardır. Son olarak da günümüzdeki Azerilerin ataları olan Müslüman Türklere karışmışlardır. Alban ismi antik kaynaklarda *Albanya*, Orta Farsçada *Arđan*, Arapçada *Arran*, Gürcücede *Rani*, Ermenicede *Ağvan*, Süryanicede *Aran* olarak geçer. (Kalakantlı Moses, *age*, s. 5; Piatigorsky-Sapir, *age*, s. 130).

⁴⁸ Kalankatlı Moses, *age*, s. 187.

Bu dönemde dört halife dönemi sona ermiş ve 661 yılında Hz. Hasan'ın halifeliği Muaviye'ye vermesi ile birlikte Emeviler devleti kuruldu. Emevi devletinin kurulması ile birlikte Müslümanlar yeniden siyasi birlik haline geldi.

Cavaşır'ın 667 yılında Halife Muaviye ile Şam'da iki kez bir görüşme yaptığı görülür. Alban prensi Cavaşır, Ermeniler ile ittifak anlaşması yaptığı sırada kuzeyden gelen Hazarların akınlarına maruz kaldı. Bu durum üzerine Cavaşır güçlü bir ordu kurarak Kür nehrinin karşı bölgesine geçerek Hazarlar'a karşı hücumu geçti. Hazar akınlarını engellemeyi başardı.

Yine bu sıralarda Bizans Devleti de zayıflama süreci içerisinde bulunmaktaydı. Bizans Devleti'nin zayıfladığını gören Alban Prensi Cavaşır endişelenmeye başladı. Çünkü güneyden Arap ordularının ülkesini talan edileceğinden korkuyordu. Ülkesinin menfaati gereği Halifenin esaretine tabii olmanın kendisine uygun olacağını düşündü ve Halife ile görüşmeye karar verdi. Cavaşır birçok hediye ile birlikte Halife'nin yanına gitti (667). İkinci görüşme ise 670 yılında meydana geldi. Bu görüşme ile Halife Muaviye, Sünik⁴⁹ vilayetini Cavaşır'ın idaresine verdi ve Aras nehrinin karşı tarafında meşkül olan Atropatena'nın ahalisini de idare etmesi için ısrar etti. Cavaşır bu teklifleri geri çevirmeden kabul ederek ülkesine geri döndü.⁵⁰ Bu görüşme neticesi ile birlikte Cavaşır Arap akınlarını engellediği gibi Bizans ve Hazar akınlarında karşı Arapların desteğini de almış oldu. Halife'de Alban ülkesini özerk bir şekilde yönetmeye başladı. Yapılan anlaşma 680 yılında Cavaşır'ın ölümüne kadar devam etmiştir.

Azerbaycan, Emeviler döneminde el-Cezire eyaletine bağlı olarak yönetildiği görülür. Azerbaycan Kafkas fetihleri için bir üs olarak kullanıldı. Arran ve Bakü şehrinin de dâhil olduğu Şirvan eyaleti VII ve VIII. yüzyıl boyunca Hazarlar ile çetin mücadeleler içinde yer aldı.⁵¹

3. 4. Abbasiler Dönemi

750 yılında İslam devleti iktidarında değişiklik meydana gelerek Abbasi hanedanı yönetimi ele geçirdi. Emevilerden aldıkları yönetim anlayışında bazı değişiklikler yaparak devlet yönetimini devam ettirdiler. Ebu'l-Abbas devlet idaresini eline aldıktan sonra kardeşi Ebü Cafer'i Azerbaycan, Ermeniyeye ve el-Cezire bölgesine vali tayin etti. 754 yılında Ebu'l-Abbas'ın ölümü üzerine vali olan kardeşi Ebü Cafer devletin başına geçti. Yerine vali olarak da Yezîd b. Useyd es-Sülemi'yi görevlendirdi. Bu dönemde Bakü büyük bir ticaret merkezi haline dönüştü. Şirvanşahlar Sarayı arazisinde yapılan kazılar sonucunda çıkan Abbasilere ait sikkeler bunu kanıtlamaktadır.⁵²

Abbasiler döneminde Azerbaycan arazisi kuzeyde Derbend, güneyde Zencan⁵³ arazisini ihata ederek Hemedan⁵⁴ a kadar uzandı. Doğu sınırları Hazar denizi ve Deylem⁵⁵ arazisi, batı sınırları el-Cezire, Ermenistan

⁴⁹ Günümüzdeki Ermenistan sınırları içerisinde yer alan bir şehirdir. Ermeni kaynaklarında "Syunik"; Fars ve Arap kaynaklarında "Sisecan" ya da "Sisakan" olarak görülmektedir. Ermeni tarihçileri Sisakan'ın kısaltılmış şekli olan "Sisak" olarak da kullanmışlardır. Ermeni tarihçisi Kalakantlı Moses'de "Zengezur" adı ile görülür. Şehir eski dönemlerde Albanya ve Atropatena'ya bağımlı olmuştur. (Ağayev, *age*, s. 38; Gıyaseddin Keybullayev, *Kadim Türkler ve Ermenistan*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1992. s. 69).

⁵⁰ Kalankatlı Moses, *age*, s. 6.

⁵¹ Valişov, *age*, s. 21.

⁵² Valişov, *age*, s. 21; Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 87.

⁵³ İran'da tarihi şehir ve idari birimdir. Cibâl bölgesi içerisinde yer alır. Ebher ile Halhal arasında küçük bir şehir olduğu gibi meşhur bir şehirdir. Sâsâniler'den Erdeşir-i Bâbekân tarafından "Şâhin" adıyla tesis edilmiş, daha sonra "Zengân, Zendeğân, Zendigân" adlarını almış, Müslüman Araplar burasını "Zencan" diye adlandırmıştır. Şehrin etrafında demir madenleri bulunur. Arazileri bereketli, suları, ağaçları ve tarım açısından zengindir. Şehrin halkı gafil, kendini beğenmiş kişilerden oluşmaktaydı. (İbn Havkal, *age*, s. 293; İstahri, *age*, s. 193; el-Bakuvî, *age*, s. 85; Abdülkerim Özaydın, "Zencan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 44, İstanbul 2013, s. 251).

⁵⁴ Batı İran'da bir şehir ve bu şehrin merkez olduğu eyalettir. Hemedan adı, Asur hükümdarı Tiglatpalasar I. (MÖ 1115-1093)'in çivi yazılı tabletlerinde "Amadana"; Dara I. (MÖ 521-486)'nin Bisutun kitabesinin Farsça kısmında "Hagmatana (Hangmatana)"; Elamca kısmında "Ağmatana"; Babilce kısmında "Auagmatanu"; Herodot'ta "Ağbatana"; Batlamyus ve diğer Yunan ve Latin müelliflerinde "Ekbatana"; Ermeni müelliflerinde "Ahmatan", "Hemetan", "Ahmedtan", "Tevrat'ta "Akmeta"; Arap müelliflerinde "Hamazan" şeklinde geçer. Bu isim Arap kaynaklarına, Farsça'da seslilerden sonra gelen "dâl" harfinin "z (zâl)" telaffuz edildiği dönemlerdeki eski şekli ile "Hemezan" olarak girmiştir (Mirza Bala, "Hemedan", *İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1964, s. 420; Tahsin Yazıcı, "Hemedan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, s. 183). Ebu Düle'f'in İran Seyahatnamesi adlı eserinde şehrin adı "Hemezan, Hamedan" olarak geçer. Herodot'un aktardığı bilgilere göre şehir Kral Deiokes (MÖ 728-673) tarafından MÖ VII. yüzyılda Med İmparatorluğunun başşehri olarak kurulmuştur. Şehri iç içe yedi sur ile çevrilmiş bir şekilde inşa edilmiştir. Yakut ise şehrin kuruluşu hakkında şu bilgileri paylaşır. Cem (Camşid), Saru (Saru) 'yu yapmış Dara onun etrafını çevirmiş ve Bahram b. İsfendiyar ise tamamlamıştır. Medlerin, Babil ve Asurluların yenmeleri sonucunda şehir büyük önem kazandı. II. Kyros (MÖ 559-530) Hemedan'ı yazlık şehir olarak seçti ve şehir devlet hazinesinin korunması açısından önem kazandı. İskender döneminde üs olarak kullanıldıysa da şehri Sâsâniler döneminde önemini kaybetti. (Bala, "Hemedan", s. 420; Yazıcı, "Hemedan", s. 183). Mukaddesî'ye göre şehir hür insanların merkezidir. (Mukaddesî, *age*, s. 52). Hemedan daima ucuz, bol miktarda koyunları, sütü, peyniri, ticareti olan önemli şehirdir. (İbn Havkal, *age*, s. 277).

⁵⁵ İran'ın kuzeyinde Gilân eyaletinin bir kısmını teşkil eden, Hazar Denizi ile Kazvin arasındaki dağlık bölgenin ve bu bölgede yaşayan, aynı zamanda IX ve X. yüzyıllarda İslam tarihinde önemli bir rol oynamış kavmin adıdır. (Ahmed Ateş, "Deylem", *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1945, s. 567; Tahsin Yazıcı, "Deylem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, s. 263). Deylem'in güneyi Kazvin, Tarm (Tarum), Azerbaycan'ın bir kısmı ve Rey'in bir kısmı, doğusunda Taberistân, kuzeyinde Hazar Denizi, Gilân ve Batı Taberistân, batısında ise Azerbaycan'ın bir kısmı ve Rân ülkeleri ile çevrilidir. (İstahri, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 188; Ebü'l Fîdâ Coğrafyası, s. 336). Deylem beş bölgeden meydana gelmektedir. Bunlar ise Curcân, Taberistân, Deyleman ve Hazar idi. Bu bölgelerin merkezi ise Hazar Denizi idi. Taberistân bölgesi ise Hazar Denizi'nden itibaren iki bölgeyi birbirinden ayırır. (Mukaddesî, *age*, s. 354). Deylem bölgesi hem

ve Gürcistan sınırları ile çevriliydi. Abbasî devleti egemenliği altına aldığı yerleri üstünlük sağlayabilmek için emirlik sistemi oluşturdu. Azerbaycan arazisi Azerbaycan, Arran, Mugan, Şirvan ve Şeki olmak üzere beş emirliğe bölündü.⁵⁶

3. 5. Şirvanşahlar (Mezyediler) Dönemi (861-1063)

IX. yüzyılda İslam Hilafetinin siyasi bakımdan zayıflama süreci başlamış ve parçalanma devresinde egemen olduğu devletlerde bir dizi siyasi hareketlenmeler vücuda gelmişti. Abbasilerin yaşadığı bu siyasi belirsizliği fırsat bilen Azerbaycan'daki yerel hanedanlar bağımsızlıklarını ilan etmeye başladılar. İlk olarak 861 yılında Mezyediler hanedanına mensup Şirvanşahlar Devleti bağımsızlığını ilan etti. Daha sonra ise 898 yılında Saciler Devleti siyasi bağımsızlığa nail oldu. X. yüzyıla gelindiğinde Salariler (942), Şeddadiler (971), Revvadiler (981) Devletleri'nin siyasi faaliyette buldukları görülür.

Mezyediler hanedanının banisi Arap asıllı Şeybaniler kabilesinden olan Yezid ibn Mezyed'dir. Yezid ibn Mezyed, Azerbaycan, Ermeniye ve Bâbü'l-Ebvab⁵⁷ valiliği yapmıştır. Zaman zaman Halife Harun er-Reşid tarafından azledilse de 801 yılına kadar valilik görevini ifa etmiştir. Yine Yezid'in oğulları Esad, Halid ve Muhammed'de Bağdat halifeleri tarafından Azerbaycan, Ermeniye ve Bâbü'l-Ebvab valiliği görevlerinde bulunmuşlardır. Muhammed İbn Halid'in ölümünden sonra kardeşi Heysen İbn Halid, Bakü şehrinde dahil olduğu Şirvan bölgesine hâkim oldu. Mezyediler hanedanının ilk dönemlerinde devletin sınırları güneyde Kür nehri, kuzeyde Derbend ve Samur çayı, batıda Şeki, doğuda ise Bakü dâhil olmak üzere Hazar Denizi idi.⁵⁸

Dönemin en önemli siyasi olaylarından biri de Bakü dâhil olmakla beraber Hazar sahillerine ve Kür nehri kıyısındaki şehirlere Rus akınlarının başlamasıydı.

Ruslar, baskın hareketleri dışında ticaret maksadı ile Şirvan'a ve Bakü limanlarına kadar inmekteydiler. Ruslar, Karadeniz'de oturur ve Azov Denizi'nden Don Nehri üzerinden Hazar topraklarına gelirler, buradan da Volga Nehri üzerinden Hazar Denizi'ne çıkarlardı. Hazar'da bazen Bakü limanında bazen de Kür Nehri'ne dahil olarak o zamanın en gelişmiş ticaret merkezi Berde'ye geçmekteydiler.⁵⁹

Ruslar, 909-910 yıllarında bu kez ticaret maksadı ile değil, bölgeyi işgal etmek için gelmişlerdi. En büyük saldırıları ise 913 yılında meydana geldi.

Rusların bu seferini Mesudî Murûc ez-Zeheb adlı eserinde detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Mesudî'nin vermiş olduğu bilgiler şöyledir:

“H. 300 (912-913) yılından sonra 100 kişinin bulunduğu yaklaşık 500 gemiyle gelerek, Hazar nehrine (İtil'e) bitişik Bitus Körfezi'ne (Kerçen Körfezi) girdiler. Burada Hazar melikinin iyi teçhizatlı askerleri vardı. Bunlar bu denizden ve Hazar nehrinin bir kolunun Buntus Körfezi'ne döküldüğü kara tarafından gelenleri defederler. Çünkü göçebe Guzlar, bu kara parçasına gelerek burada kışlarlar. Hazar nehrini Buntus Körfezi'ne bağlayan bu nehir bazen donar. İşte Guzlar o zaman atlarıyla karşıya geçerler. Büyük bir nehirdir; çok katılaştığı için Guz atlarının ayakları altında çökmez ve onlar da Hazar topraklarına geçerler, bazen melikin burada onları defetmekte görevli askerleri bu işi yapmaktan âciz kalırlarsa bizzat melik onlara karşı harekete geçerek buz üzerinden yürüyüp geçmelerini engeller ve ülke sınırlarından uzaklaştırır. Yazları ise Türklerin bu nehri geçmeleri mümkün değildir. Rus gemileri, körfez girişinde görevli Hazar askerlerine yaklaşınca, Hazar melikine adam göndererek, ele geçirilecek ganimetin yarısını vermek şartıyla topraklarından geçip gıtmelerine ve nehir yoluyla Hazar nehrine geçmelerine ve yukarıda belirttiğimiz gibi Curcân, Taberistan ve diğer Acem ülkelerinin denizi sayılan Hazar Denizi'ne girmelerine izin vermesi talebinde bulundular. Melik onlara

dağlık hem de ovalıktır. Ovalık kısmı Gilan bölgesinde kalır. Deylem dağları sarptır. Bu dağların halkı has Deylemlilerdir. Deylemlilerin reisi Âl-i Cestan olup Tarum'da ikâmet eder. (İbn Havkal, *age*, s. 289).

⁵⁶ Vaqif Piriye, *Azerbaycanın Tarihi-Siyasi Coğrafyası*, Müellim Neşriyyatı, Bakü 2006.

⁵⁷ Hazar Denizi'nin kuzeybatı sahilinde kurulmuş bir liman şehridir. Mesudî'ye göre şehir Anuşirvan tarafından kuruldu ve buraya halklar yerleştirildi. V-VI. yüzyıllarda Sâsânîler tarafından kale şehir haline getirilmiş, 428 yılında Sâsânî Şahı II. Yezdicer'din kurduğu Arran merzubanlığının (sınır eyaleti) merkez şehri olmuştur. Arap kaynaklarına göre şehir Farslılar tarafından “kapalı kapı, geçit, sınır karakolu” anlamlarına gelen “Derbend” adı ile anılmışlardır. Mesudî, İstahri, Mukaddesî, Ebû'l Fida gibi Arap coğrafyacılarının eserlerinde “Bâbü'l Ebvâb” olarak geçer. İbn Havkal ve el-Bakuvî'de ise “Bab el Ebvâb” olarak görülür. Yine kaynaklara göre “el-Bâb”, “el-Ebvâb”, “Bâbühadid (demir kapı)”, “al-Bab va'l-Abvab (kapı ve kapılar)” şeklinde belirtilmektedir. Osmanlı döneminde ise şehir “Derbend” veya “Demir kapı” adı ile anılmışlardır. Bu isim Ermeni tarihçileri tarafından da kullanılmıştır. (W. Barthold, “Derbend”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1945, s. 532; Aliyev Salih Muhammedoğlu, “Derbend”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, s. 164; Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 133). Deniz kenarında bulunmasından dolayı gemiler için bir rıhtım bulunmaktadır. Rıhtım ile deniz arasında, denizin iki yakasına iki set inşa edilmiştir. Gemilerin limana girdiği yerin ağız zincirler ile kapatılmıştır. Limanı idare eden görevli ise bu zincirleri kapatmaktadır. Gemiler ancak bu görevlinin izni ile limana girip çıkmaktadır. Setler ise taş ve kurşunla yapılmıştır. Şehrin deniz tarafından uzanan kısmında üç sur yer almaktadır. Bu kapıların isimleri ise büyük kapı, küçük kapı ve diğer kapıdır. Denize bakan kısmı kapalı olmasına rağmen dışarı açılan birkaç kapısı mevcuttur. İslam öncesi dönemde sur denizin ortasına kadar uzanmaktaydı. İbadethanelerin ve gözleme kulelerinin bulunduğu hisarlar vardır. Evlerin yapımında ana malzeme olarak taş kullanılmıştır. Şehrin etrafı taş, tuğla ve çamurdan yapılmış bir sur ile çevrelenmiştir. (Mukaddesî, *age*, 386-389; İstahri, *age*, s. 178; İbn Havkal, *age*, s. 264).

⁵⁸ Piriye, *age*, s. 25.

⁵⁹ İlkin, *age*, s. 12.

istedikleri izni verdi. Böylece Ruslar körfeze girdiler. Nehir mansabına ulaştıktan sonra nehrin bu kolunda yukarı doğru ilerleyerek, Hazar nehrine vasil oldular ve oradan da Atıl şehri üzerinden nehrin ağzına ve Hazar Denizi'ne dökülen yerine vardılar. Rus gemileri denize saçılarak, savaşçı birlikler Gıl, Deylem, Taberistan, Curcân sahilindeki Abeskun⁶⁰, Naffata⁶¹ (Bakü civarı) ve Azerbaycan taraflarına dağıldılar. Ruslar oluk gibi kan döktüler; kadınlara ve çocuklara tecavüz ettiler, ganimet aldılar, akınlar düzenlediler; yakıldılar, yıkıldılar. Sahillerde yaşayan halklar, eskiden beri oradan kendilerine hiçbir saldırı olmadığı için dehşete kapıldılar. Çünkü Hazar Denizi'ne ancak ticaret ve balıkçı gemileri gelirdi. Ruslar, Gıl, Deylem, Curcân sahili, Berdad⁶², er-Ran, Baylekân⁶³, Azerbaycan halklarıyla İbn Ebi's-Sac'ın kumandanlarıyla savaştılar. Şirvan'ın Bakü adıyla bilinen Naffata şehri sahiline ulaştılar. Ruslar daha önceleri de sahillere düzenledikleri saldırılardan dönerken Naffata'ya birkaç kilometre mesafedeki adalara sığınmışlardı. O sıralarda Şirvan meliki Ali İbn el-Heysem'di. Ordusunu hazırladı. Teknelere ve tacirlerin gemilerine binerek bu adalara doğru yola çıktılar. Ruslar onlara karşı saldırıya geçti. Binlerce Müslüman öldürüldü, ve boğuldu. Dediğimiz gibi, bu denize komşu olan halklar onlara bir zarar vermeyeceği için Ruslar burada aylarca kaldılar. Halk onlara karşı hazırlıklıydı ve korku içindeydi. Bu deniz, çevredeki halkların faydalandıkları bir denizdi. Ruslar, yeterince ganimet toplayıp, sıkılmaya başladıktan sonra Hazar Nehri ağzına ve mansabına doğru ilerlediler. Hazar melikine adam göndererek, anlaşmaya uygun olarak mal ve ganimetlerden hakkına düşen payını yolladılar. Gerek Hazar melikinin ve gerekse askerlerinin gemi kullanma âdetleri yoktu. Eğer öbür türlü olsaydı, Müslümanlar için büyük bir felaket olurdu. Arsiler⁶⁴ ve Hazarya'daki Müslümanlar olup biteni öğrenmişlerdi. Hazar melikine gelerek: "Bu kavimle bizim aramızdan çekil. Çünkü onlar Müslüman kardeşlerimizin topraklarına saldırdılar; kan döktüler, kadın ve çocukları köle ettiler!.." dediler. Melik onları engelleyemedi. Yine de Ruslara haber göndererek, Müslümanların kendilerine saldırmaya hazırlandıklarını bildirdi. Müslüman askerler, nehir boyunca onları aramaya başladılar. İki taraf karşı karşıya gelince Ruslar gemilerinden indiler. Rusların 15 bin atlı ve zırhlı savaşçısı vardı. Atıl⁶⁵ şehrinde oturan Hristiyanlardan bir grup da Müslümanların yanında yer almıştı. Savaş üç gün sürdü. Allah, Müslümanları muzaffer kıldı. Rusların bir kısmı kılıçtan geçirilmiş, bir kısmı boğulmuştu. Müslümanlar tarafından sahilde öldürülenlerin sayısı 30 bin civarındaydı. 5 bin kadar Rus kurtulmuştu. Onlarda gemilerine binerek Burtas⁶⁶ sınırlarına doğru çekildiler. Burtas topraklarına gelince gemileri bırakarak kara yoluyla ilerlediler. Bir kısmı da Burtaslar⁶⁷ tarafından öldürüldü. Kurtulmayı başaranlar Müslüman Bulgarlara sığındıysa da, onlar tarafından da kılıçtan geçirildiler. O yıldan sonra Ruslar bir daha böyle bir harekete kalkışmadılar."⁶⁸

1030 yılında Ruslar 38 gemi ile Bakü sahilinde yeniden akınlara başladılar. Şirvanşah Menuçehr İbn Yezid, Bakü yakınlarında Rus birliklerinin karşısına çıktı ve meydana gelen mücadelede Şirvanşah askeri birliklerinin mağlup olması neticesinde büyük kayıplar verdi. Yaşanan bu hadiseler sonrasında Ruslar iki yıl aradan sonra yeniden Şirvan arazilerinde saldırılarda bulundular. Ruslar, Şirvan'a baskın yapıp Derbend yolu ile geri döndükleri sırada Derbend Emiri Mansur İbn Meymun Rusların yolunu keserek aldıkları ganimete el koydu.⁶⁹

⁶⁰ İbn Havkal'da "Abaskun" olarak geçer. Hazar Denizi sahilinde yer alan bir limandır. Cürcan bölgesinde Abaskun/Abeskun'dan daha büyük bir liman yoktur. (İbn Havkal, *age*, s. 294). *Hudûdü'l-Âlem* adlı eserde ise Hazar Denizi kenarında zengin ve küçük bir şehir olarak görülmektedir. Ticaret yapan tüccarların sıklıkla uğradıkları bir şehirdir. Bu şehirden köpek balığı derisi, yün elbise ve farklı türden balıklar getirilmektedir. (*Hudûdü'l-Âlem*, s. 92).

⁶¹ Naffata, nefit kelimesinden, çok nefit olan veya çok nefit fıskıran anlamına gelir. (Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 145).

⁶² 33. dipnota bakınız.

⁶³ 32. dipnota bakınız.

⁶⁴ Arsiler, X. yüzyılda Hazar ordusunda görev yapan ve seçkinler birliğini oluşturan Türk ve Müslüman halktır. Kaynaklarda Larisiler olarak da geçmektedir. (Piatigorsky-Sapir, *age*, s. 132); Arsiler, Havarizm yönünden getirilmişlerdir. İslam dininin ortaya çıkmasından sonra ülkelerinde yaşanan savaş ve veba sonucunda Arsiler Hazar melikine sığındılar. Güçlü, kuvvetli ve savaşçı özelliklere sahiptirler. Hazar melikinin savaş zamanında güvendiği bir halktır. Hazar meliki Müslümanlar ile savaş yaptığı zaman Arsiler kendi soydaşları ile savaşmayarak kenara çekilirlerdi, fakat putperest halklara karşı savaş yapıldığı zaman Hazar melikinin yanında yer alırlardı. (Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 138).

⁶⁵ Kaynaklarda Atıl, Etil, İtil olarak geçen şehir Volga Nehri'nin ağız kısmında yer alır. Atıl, Fin-Ugur dilindeki "nehir" anlamına gelen sözcükten türemiştir. Şehir bir diğer adı da "kral" anlamına gelen İbranice "ha-melekh" kelimesini anımsatan "Kamlık" ya da "Kamlid" idi. Bu isim ise kralın yaşadığı yer anlamında gelmektedir. Şehir birçok ticaret yolunun birleşme yolu üzerinde inşa edilmiştir. Şehir inşa edilirken hem Volga Nehri'nin iki yakası üzerine hem de nehrin ortasında bulunan ada üzerine kurulmuştur. (Paitigorsky-Sapir, *age*, s. 49).

⁶⁶ Burtas, Hazar Denizi'ne dökülen bir nehirdir. Bulgar taraflarından akmaktadır. Bu nehirde büyük gemiler Harezim'den ve diğer yerlerden ticaret malları, çeşitli eşya taşırlar. Burtas ülkesinden "burtasiye" adı verilen kızıl ve kara tilki derisi ve kürkleri getirilir. Bu kürkler en kaliteli ve en pahalı kürklere sahiptir. Tilki derisinden yapılan kürklerin bir tanesinin değeri 100 dinar ya da daha fazla bir fiyata satılmaktaydı. Bu fiyat kara tilki derisinden yapılan kürkler için geçerliydi. Kızıl tilki derisinden yapılan kürkler daha ucuz bir fiyata satılmaktaydı. (Mesudî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat, Azra Matbaacılık, İstanbul 2018, s. 57; Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 141).

⁶⁷ Burtaslar, kendi adları ile anılan Burtas Nehri boyunca yaşayan bir Türk kabilesidir. Harezim ve Hazarlar arasında meskün idiler. Hazar melikine bağlı olarak yaşamaktadırlar. (Mesudî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf*, s. 57; Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 141); Burtaslar, Bahzûlâ (Barçûla), İşkil (İşgil) ve Balkâr olmak üzere üç aşiretten meydana gelmektedirler. Bu üç aşirette birbirleri ile savaş halinde olmalarına rağmen herhangi bir düşmana karşı birleşerek mücadele ederlerdi. (*Hudûdü'l-Âlem*, s. 123).

⁶⁸ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 143-144.

⁶⁹ Şerifli, *age*, s. 83-84.

Bir rivayete göre Yunanlılar da Bakü'de bulunmuşlardır. Bu rivayet ise Bakü-Salyan⁷⁰ yolunun 50 km mesafesinde bulunan Hazar suları altında kalmış kadim “Yunan Kale” ve “Yunan Şehir” kalıntılarına dayanmaktadır.⁷¹

3. 6. Şirvanşahlar (Kesranîler/Kisranîler Hanedanı) Dönemi (1063-1382)

Kaynaklarda Kesranîler ya da Kisranîler olarak geçen hanedan XI. ve XIV. yüzyıllar arasında siyasi arenada yerlerini aldılar. Mezyediler hanedanının son hâkimi olan Şirvânşâh Sâlâr İbn Yezîd'den sonra yerine oğlu Feriburz b. Sâlâr b. Yezîd Şirvan'da yeni kurulan hanedanın başına geçti.⁷²

1192 yılında yaşanan yıkıcı depremden sonra Şamahî şehri yıkıldı. Bunun üzerine devlet merkezi Hazar Denizi sahilinde daha korunaklı olan Bakü şehrine taşındı.

1366-1367 yıllarında Bakü ve Şirvan'a hâkim olmak amacıyla Celayirlilerin akınları baş gösterdi. Şirvanşah Kavus, Celayirli egemenliği altındaki Karabağ⁷³'a saldırarak talan hareketlerinde bulunması üzerine Celayirli Sultanı Uveys Tebriz'e hareket etti. Kavus, Sultan Uveys'in Bağdat'ta meydana gelen isyan hareketi ile meşgul olmasını fırsat bilerek Karabağ'a saldırmış ve halkı Şirvan bölgesine göç ettirmişti. Sultan Uveys Tebriz'e döndükten sonra Bayram Bey kumandasındaki ordusu Şirvan'a gönderdi. Bayram Bey Kür nehri üzerinden Şirvan'a ulaştı. Üç aylık muhasara sonrasında Şirvanşah Kavus barış yapmak zorunda kaldı. Kavus, Celayirli Devleti'ne haraç vermesi, savaş zamanında asker yardımında bulunması, kendisini metbu tanıması şartı ile Şirvan'ın yönetimi Şirvanşah Kavus'un idaresine verildi. Anlaşmaya bağlı kalınması teminatı olarak Kavus'un oğlu Huşeng tutsak olarak alındı. Şirvanşahlar Devleti, Celayirli sultanları dönemleri boyunca bağımlılıklarını devam ettirdiler. Yapılan mücadeleler sonucunda Celayirli Devleti'nin sınırları Azerbaycan, Arran, Ermenistan, Mugan ve Şirvan'da bulunmak üzere Bakü'ye ve Hazar Denizi'ne kadar genişlemiş oldu.⁷⁴

3. 7. Büyük Selçuklu Dönemi

Selçukluların ilk akınları 1015 yılında keşif hareketleri olmak üzere Çağrı Bey kumandasındaki 3000 kişilik bir ordu ile gerçekleşti. Çağrı Bey, bölgeye geldiği sırada Azerbaycan siyasi birlikten yoksundu. Bölgede Mezyediler hanedanına mensup Şirvanşahlar Devleti, Revvadiler, Şeddadiler gibi yerel hanedanlar bulunmaktaydı. Şirvanşahlar Devleti ise, komşuları arasında iç savaşlara sahne olmaktaydı. Yaşanan siyasi belirsizlikler ise Selçuklu akınları için uygun bir ortam oluşturmasına katkı sağladı.⁷⁵

Azerbaycan'da yaşanan siyasi karmaşa Selçukluların bölgeye gelmesinde önemli etken oldu. Azerbaycan'da hüküm süren Revvâdi Vehsudan bu dönemde Bizans İmparatorluğu ve Şeddadiler ile mücadeleler içerisindeydi. Vehsudan yaşanan mücadeleleri bertaraf edebilmek amacı ile Selçuklu Türklerini Azerbaycan bölgesine davet etti. Selçuklular ile yapılacak dostluğa da sadık kalacağını göstermek için ise Vehsudan, Selçuklu Türklerinden bir kız ile evlendi. Fakat daha sonra Vehsudan'ın Selçuklu Türkleri ile anlaşmazlığa düşmesi üzerine kurulan dostluk uzun sürmedi. Vehsudan Selçuklulara saldırdı ve çok sayıda Selçuklu Türkünü de öldürdü.⁷⁶

Çağrı Bey ile birlikte Selçuklu kuvvetleri Azerbaycan ve Güney Kafkasya'da keşif hareketlerinde bulunurken, bir diğer Selçuklu kuvvetleri ise Gazneliler'e karşı bağımsızlık mücadelesinde bulunmaktaydı. Çağrı Bey yapmış olduğu keşif hareketlerini tamamladıktan sonra Azerbaycan ve Horasan üzerinden Maverâünnehir'de bulunan Tuğrul Bey'in yanına gitti ve yapılan keşif hareketleri hakkında bilgi verdi. Bu esnada kendisine uygun ortamın Azerbaycan ve Güney Kafkasya coğrafyası olacağı telkinlerinde bulundu.⁷⁷

Abu'l-Farac'ın açıklamalarından, -ki bu tarihinin naklettiği bilgilere şüpheyle bakmak gerekir- 1037 yılında Selçuklu Türklerinin, Azerbaycan üzerine akınlar düzenledikleri, Azerbaycan şehirlerinden Urmiye'ye gittikleri ve şehri talan ederek dağlarda yaşayan Kürtleri kılıçtan geçirdikleri anlaşılmaktadır. Haberin

⁷⁰ Azerbaycan sınırları içerisinde yer alan bir şehirdir. Hazar Denizi sahilinde yer almaktadır.

⁷¹ İlkin, *age*, s. 11.

⁷² İbrahim b. Muhammed, *age*, s. 49.

⁷³ Azerbaycan'da tarihi öneme sahip idari bir bölgedir. Eski Roma ve Yunanlılar'ın “Albanya”, Arapların Helenistik dönemde burada yaşayan “Arran” veya “Arianoi” adlı bir kavme izâfeten “Arrân” dedikleri Gence ve Karabağ'ı ihtiva eden bölge Türk hakimiyeti döneminde Karabağ adını almıştır. Karabağ kelimesi tam olarak izah edilememiştir. Bir görüşe göre Karabağ adını bu eyaletin yüksek vadilerinin kara ve verimli toprağı sayesinde almış olmalıdır. Karabağ'ın “kara” ve “bağ” kelimelerinin birleşmesinden ibaret “siyah bahçe” manasına geldiği iddia edilmektedir. (Mirza Bala, “Karabağ”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1955, s. 212; Mustafa Aydın, “Karabağ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001, s. 367).

⁷⁴ Bülent Yılmaz, *Celayirliler, Kabile-Devlet*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002, s. 138-139, Basılmamış Doktora Tezi.

⁷⁵ Bi, *age*, s. 555; Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 134.

⁷⁶ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı Tarihi, Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Haz. Ekber N. Necef-Şamil Necefov, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2009, s. 245; İsmailov, *age*, s. 159.

⁷⁷ Bi, *age*, s. 556.

devamında Selçuklu kuvvetlerinin akınlara devam ederek Meraga şehrini muhasara altına aldıkları, ancak dağlı Kürt kabilelerinin toplanması üzerine Azerbaycan topraklarından ayrıldıkları belirtilmektedir.⁷⁸

1040 Dandanakan Savaşı'nın kazanılması ile birlikte Tuğrul Bey, başkent Nişâbur olmak üzere bağımsızlığını ilan etti. Bağımsızlığın kazanılması üzerine Tuğrul Bey fetih hareketlerini Azerbaycan yönünde batıya yöneltti.

Sultan Alparslan'ın yönetimi eline aldığı dönemde Azerbaycan üzerine yeniden fetih hareketlerinde bulunuldu. İç siyasetleri nedeniyle zayıflamış olan İran ve Azerbaycan mukavemetini tamamen kırmak amacıyla Karatekin kumandasındaki orduyu Bakü de dâhil olmak üzere Şirvan üzerine gönderdi. (1066). Selçuklu birlikleri Şirvan'a baskı yaparak bölgeyi yağmaladı. Bunun sonucunda Şirvanşah I. Feribürz ibn Salar, Türkleri Şirvan'dan çıkarabilmek için büyük bir tazminat ödemiştir. Karatekin, Şirvanşah I. Feribürz'ün amcası Memlân ibn Yezid'in kuvvetleriyle birlikte Şamahı (Yezidiye) şehrini kuşatarak çevresindeki yerleri yağmaladı. Buradan Bakü'ye hareket eden Karatekin, burada yerli halkın bir kısmını kılıçtan geçirdi, kadın ve çocukları, büyükbaş hayvanları ise alıp götürdü. Bu durum karşısında Şirvanşah 4000'den fazla atlara sahip olan süvarileri Masgut'a gönderdi. Karatekin kumandasındaki ordu Bakü'den Şabran'a kadar olan yerleri yağmaladı. 2000 kişilik bir takviye kuvvetin gelmesi üzerine Şirvanşah'ın durumu daha da kötüleşti. Şamahı (Yezidiye) muhasarası devam etse de, Türk birlikleri Şirvanşah'ı kaleden dışarı çıkarmak hususunda başarı elde edemediler. Şirvanşah kendi adamını Alparslan'ın hacibine gönderdi. Hacibin Şirvanşah Feribürz'le görüşmesi sonunda Feribürz düşmanı olan amcasının ortadan kaldırılması için 6000 dinar para teklifinde bulunarak yanına çekmeye çalıştı. Bu olaylardan sonra Türkler Şamahı'dan Kür Nehrine geldiler ve topladıkları ganimetlerle geri döndüler. 1067 yılında Kazvin hâkimi Türk el-Basan, Şirvan'ı Türk baskınlarından korumak amacıyla Şirvanşah'ın Karatekin'e her yıl ödemeyi üstlendiği 30.000 dinarlık vergiyi almak için güvenilir kişileri Şirvanşah I. Feribürz'ün yanına gönderdi. Bu dönemde Sultan Alparslan, Arran'a geldi ve Şirvanşah I. Feribürz de değerli hediyelerle birlikte Sultanın yanına gelerek hizmetine girmeyi teklif etti. Teklifin kabul edilmesi ile Derbend ve Bakü'nün de dâhil olduğu Şirvan toprakları Selçukluların egemenliği altına girdi. Şirvanşahlar, Selçuklu Devleti'ne bağlı olsa da Bakü ve Şirvan'da iç işlerinde bağımsız olarak hâkimiyetlerine devam ettiler.⁷⁹ Bakü ve Azerbaycan'ın tamamının fethedilmesi ise Sultan Melikşah (1072-1092) döneminde gerçekleşti.⁸⁰

3. 8. Moğol Dönemi

Selçuklu Devleti'nin dağılması üzerine Doğu'da Moğol istilası baş gösterdi. Cengiz Han 1206 yılında dağınık toplulukları bir araya topladıktan sonra Moğol egemenliğini kurması ile birlikte istila hareketlerine başladı. Bu istila hareketlerinden Azerbaycan'da etkilenerek Moğolların yıkıcı faaliyetlerine maruz kaldı.

Moğollar 1220 yılında teçhizatlı büyük bir ordu ile Ermenistan ve Gürcistan'a girmek suretiyle Derbend Boğazı üzerinden Azerbaycan ve Şirvan'a geldi. Moğol kuvvetleri Bakü şehrini uzun süre muhasara altına almasına rağmen şehri ele geçirmeye muvaffak olamadı.⁸¹

Moğollar'ın Azerbaycan'a ikinci kez istila hareketi 1231 yılında gerçekleşti. Moğollar Azerbaycan'ı ateşten ve kılıçtan geçirerek birçok şehri de talan ettiler. Bu esnada Gence, Berde, Beylekan, Şabran gibi şehirler eski önemini kaybetti. Bakü şehrinin de yer aldığı Şirvan ve Arran'a bağlı şehirler ve çevreleri ise bağımsızlığını kaybederek Moğollar tarafından işgal edildi.⁸²

Genceli Kiragos Moğol askerlerinin tahribatını şu sözleri ile anlatır: *"Bu ordu, geçtiği yerlerde tesadüf ettiği insanları, hatta köpeklere varıncaya kadar bütün hayvanları katl ve imha ediyor ve atlar hariç olmak üzere kıymetli elbise ve eşyayı bile tahrip ediyordu"*.⁸³

Moğol ordusunun verdiği tahribat sonucunda şehrin ekonomisi geriledi ve ticarete olumsuz yönde etkilendi. Aynı zamanda ülke topraklarının da ekilip biçilemediği için uzun yıllar boyunca tarım yapılamadı. Hayvancılık ile uğraşan Moğollar verimli otlak alanları kendilerine tahsis ettiler.

3.9. Şirvanşahlar (Derbendiler Hanedanı) Dönemi

Kesrani Hanedanına mensup Huşeng b. Kâvus'un ölümünden sonra yerine I. İbrahim b. Sultan Muhammed, Derbendiler hanedanına mensup olarak Şirvanşahlar Devleti'nin başına geçti. Şirvanşah I. İbrahim yönetimi eline aldığı dönemde Timur'un akınları başladı. Şirvanşah I. İbrahim, Şirvan'ın talan edileceğini fark etmesi üzerine Timur'a itaat etti ve ona tabi olduğunu bildirdi. Böylece Şirvanşah I. İbrahim, Şirvan'ın hâkimi

⁷⁸ Gregory Abu'l-Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, Süryaniceden İngilizceye çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, cilt 1-2, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 295-296.

⁷⁹ Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, s. 138-139.

⁸⁰ Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 134.

⁸¹ Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, s. 175; Genceli Kiragos, *Moğol İstilas 1220-1265*, Ter. Mahmut Kemal Bey, Türkçeye Aktaran, Fuat Hacısalihoğlu-İlhan Aslan, Post Kitap, İstanbul 2018, s. 17-18.

⁸² Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, s. 184; İsmailov, *age* s. 177.

⁸³ Genceli Kiragos, *age*, s. 18.

olarak yerini muhafaza etti. Aynı zamanda Timur, Azerbaycan ve Şirvan'ın hâkimiyetini oğlu Mîranşah'a bıraktığı dönemde de I. İbrahim Şirvanşah unvanını koruyarak ülkesinin savunmasını da üstlenmiş oldu.⁸⁴

Şirvanşah I. İbrahim'in ölümünden sonra yerine oğlu I. Halilullah geçti. (1417-1465). Şirvanşah Halilullah, babası döneminde Timur ile yapılan dostluğu devam ettirdi. Bu dönemde ise Şirvan bölgesi Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri'nin mücadelesine sahne oldu. Akkoyunlu hükümdarı Şeyh Cüneyd, devletini kurmak amacıyla Şirvan'a hareket etti. Şeyh Cüneyd'in bu hareketini haber alan Halilullah 1460 yılında Taberserân ve Dağıstan kuvvetleri ve Karakoyunlu Cihanşah'ın yardımı ile Samur nehri yakınlarında yapılan mücadeleyi Şeyh Cüneyd kaybetti ve kendisi de yakalanarak öldürüldü.⁸⁵

4. Bakü'nün İktisadi Durumu

4. 1. Petrol ve Tuz

Bakü bölgesi erken orta asır menkıbelerinde sönmeyen ateşlerin yer aldığı bölge olarak anılır. Buradaki bilgiyi ilk olarak V. yüzyıl Bizans müellifi Panili Prisk vermektedir.⁸⁶

VII. yüzyıl civarında Kür bölgesinde petrol ve tuz çıkarıldığına dair malumat verilir. Bu ise, şüphesiz Bakü'ye ve Abşeron'a aittir. Bakü'yü eski zamanlardan beri celbeden petrol ve tuz gibi iktisadi pazara sahip olması idi.⁸⁷

VIII-X. yüzyıl arasında Arap ve Fars kaynakları arasında Bakü ve Bakü bölgesinde çıkan petrol kaynağı hakkında malumata yer verilir. Fakat kaynakların bazısında Bakü şehri hakkında fazlaca bilgi olmamasına rağmen, şehrin sosyal ve iktisadi hayatı hakkında mevcut bilgiler yer almaktadır.

X. yüzyıl müelliflerinden Ebu Dülef petrol hakkında tasvir yapmakta ve günlük geliri hakkında da şu bilgiyi paylaşmaktadır:

*"Şirvan şehrine bağlı olan ve Baküye denilen yere vardım. Orada bir petrol kuyusu gördüm ki günlük 1000 dirhem geliri vardı. Onun yakınlarında başka bir petrol kuyusu vardı ki gece gündüz sıvı cıva gibi akıyordu. Bu kuyunun geliri de aynı miktardaydı."*⁸⁸

el-Cehşiyârî tarafından nakledilen bir habere göre, bir gün, Abbasî vezirlerinden Yusuf b. Ömer, Kuhzum b. Ebî Süleym'e *"bu petrol nereden gelmektedir"* diye sorunca, o da *"Allah, emîri ıslah eylesin! Siyah olanı Azerbaycan'dan, beyazı ise, Ramehürmüz⁸⁹ (Hüzistan)'den getirilmektedir..."* şeklinde cevap vermiştir.⁹⁰

Ebü Hamid Muhammed el-Gırnafî, Hazar Denizi'nin Bakü'ye yakın bölgelerinde çıkan petrol (petrol)'i şöyle tasvir eder:

*"Hazar'da zift (katran) gibi siyah bir ada vardır. Suyu çok tuzlu, acı ve kötü kokuludur. Buna rağmen oranın çevresindeki sudan kare biçiminde sarı renkli taşlar çıkar. İnsanlar onu tartılarda ağırlık olarak kullanmak için alırlar. Bu adanın karşısında, denizin kenarında üzeri otlarla kaplı, zift (katran) gibi siyah topraklı bir yer vardır. Burada her çeşit yabancı hayvan yaşar. Şirvan'ın topraklarından Bakü'ye yakın olan bu bölgede siyah zift ile siyah ve beyaz petrol çıkar. Gece olunca bu topraklarda kibritin alevi gibi mavi bir ateş belirir ama bitkileri yakmaz, sıcaklığı da yoktur. Üzerine yağmur yağarsa alevler daha da yükselir, insanlar onu uzaktan bile görebilir; ama sabah olduğunda ondan eser kalmaz."*⁹¹

Mesudî ise petrol hakkındaki tasviri şöyledir:

*"Hazar Denizi kıyısında Bâbü'l-Ebvab'a yakın Şirvan bölgesinde petrol ülkesi denen Bakü bulunur. Bu yerden beyaz petrol sevki edilir. Burada yer üstünde ateş gözleri (kaynakları) bulunur. Bunlar uzak mesafelerden görülür."*⁹²

⁸⁴ İbrahim b. Muhammed, *age*, s. 54-55.

⁸⁵ İbrahim b. Muhammed, *age*, s. 56-57.

⁸⁶ Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, s. 34.

⁸⁷ Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, s. 43.

⁸⁸ Ebu Dülef, *age*, s. 67; Ayrıca bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara 2002, s. 189-190.

⁸⁹ İran'ın güneybatısında yer alan bir eyalettir. Bu bölgeye Bihbehân, Abadan, Endîmeşk, Ahvaz, İzeh, Deştâzâdgân, Bendermâşer, Hürremşehr, Dizfûl, Râmhürmüz, Şâdgân, Şüster, Mescidisüleyman şehirleri bağlıdır. İbn Hurdazbih'e göre Ahvaz bölgesinin şehirleri arasında yer alır. (Recep Uslu, "Hüzistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul 1998, s. 436; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008, s. 47). Mesudî'ye göre şehir Sâsânî hükümdarı Hürmüz tarafından kurulmuştur. Bölge maden açısından zengindir ve özellikle sert tuz madenleri vardır. İpek ve ibrişim giysiler üretilmektedir ve bu giysiler birçok bölgeye götürülmektedir. Halk genel olarak ipek brokar ve poplin elbiseler giyer. Diğer giysileri ise pamuklu ve ipekli kumaşlardır. Tarım açısından zengin bir bölgedir. Meyve, Pirinç ve şeker kamışı üretilmektedir. Erik, hububat, limon, nar ve üzüm yetiştirilirdi. (Mukaddesî, *age*, s. 418; Mesudî, *age*, s. 220; Ebu Dülef, *age*, s.121; İstahri, *age*, s. 101).

⁹⁰ Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, s. 190.

⁹¹ El-Gırnafî, *age*, s. 151.

⁹² Mesudî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf*, s. 56.

Yine Mesudî yazmış olduğu bir diğer eseri *Murûc ez-Zeheb* adlı eserinde de petrol hakkında şu bilgiyi aktarır:

“*Bakü, beyaz ve diğer petrol şehridir. Allah doğrusunu bilir, ama dünyada beyaz petrol sadece burada bulunur. Bakü, Şirvan sahilindedir. Bu petrolün çıktığı yerde bir meşale vardır. Bir ateş kaynağıdır; sürekli yanar ve göğe doğru atılır.*”⁹³

Minorsky tarafından çevirisi yapılan *Hudûdü'l-Âlem* adlı eserde petrol hakkında da bilgi yer almaktadır. “*Dağların yanında deniz kenarında bir kasabadır. Deylemân*”⁹⁴ ülkesinde kullanılan petrol yağının tamamı buradan gelir.”⁹⁵

İstahri'nin Mesâlikü'l Memâlik adlı eserinde Bakü şehri hakkında fazla bilgi bulunmamasına rağmen şehirde petrolün bulunduğuna dair bir bilgi paylaşmaktadır.⁹⁶

XIII. yüzyıl seyyahlarından İtalyalı Marco Polo, İlhanlı hükümdarı Hülagü Han'ın sarayına giderken Bakü yakınlarından geçer ve burada bulunan petrol madenleri hakkında bilgiler paylaşır. Bakü şehrinin adını vermemekle sadece Gürcistan yakınlarında bir yer olarak tasvir eder:

“*Gürcistan sınırı yakınında çok büyük bir kuyudan, bir taşımada 100 gemi dolduracak kadar koyu bir sıvı fışkırır. Bu sıvı yemede kullanılmaz yanar ve bol ısı verir. Bir de, develerden görülen bir deri hastalığında kullanılıyor. Bu lüzüci sıvıyı hayvanın kaşınan yarası üstüne sürüyorlar, hayvan rahatlıyor. Başka yerlerde bulunmadığı için çok uzak bölgelerden gelip develerle bu sıvıyı taşıyorlar*”.⁹⁷

Görüldüğü üzere petrol (petrol) sadece aydınlanma ve diğer alanlarda değil bir tedavi yöntemi olarak deri hastalıklarında da kullanılmaktaydı.

Bakü hakkında Arap, Fars ve yabancı seyyahların verdikleri bilgilerin dışında XV. yüzyıl Bakülü müellif el-Bakuvi'de eserinde petrol ve tuz hakkında önemli malumat verir. Aynı zamanda petrolün günlük kullanımının yanında ekonomik durumu ve istihsalinden de bahsetmektedir. el-Bakuvi'nin yapmış olduğu tasvir şöyledir:

“*Burada (Bakuya) katran yatakları ve petrol kaynakları var ve her gün iki yüz deve yükünden çok petrol hasıl olunur. Bunların yakınlarında arası kesilmeden, gece-gündüz, yasemin yağı gibi ağır petrol dışından başka bir kaynak var. Bunun kira hakkı tahminen 1000 dirheme yakındır. Kaynakların yanında şam gibi yanan sarı renkli sertleştirilmiş toprak var. Bundan parça parça koparıp şehre götürürler ve evlerle hamamların ısıtılmasında istifade ederler. Şehirden bir fersah uzaklığında bir yer vardı, orada hiçbir vakit sönmeyen alev çıkar. Derler ki, bu, kükürt madenidir. Bunun yakınında bir kent var ve buranın ahalisi ateşperesttir. Onlar kireç yakarlar ve bunu arabalarla şehre taşırlar. Orada tuz kuyuları var. Buradan hasıl edilen tuz başka ülkelere ihraç edilir.*”⁹⁸

XV. yüzyılın ikinci yarısında Behmen Türk Sultanlığını ziyarette bulunan Rus gezgin Afanasiy Nikitin'de Bakü üzerinden geçerken burada sönmeyen bir ateşten bahsetmektedir: “*Derbent üzerinden Bakü'ye gittim. Burada hiçbir zaman sönmeyen bir ateş vardır.*”⁹⁹

XVII. yüzyılın ünlü seyyahlarından olan Evliya Çelebi de Azerbaycan üzerinde yaptığı gezisinde Bakü'de çıkarılan petrol ve tuz hakkında detaylı bilgilere yer verir. Aynı zamanda Çelebi petrol ve tuzun kullanım alanına da değinir. Özellikle kale ve şehir savunmasında da önem arz eden bir savaş aleti olarak da kullanıldığına dair açıklamalarda bulunduğuna görülür. Çelebi'nin verdiği malumat şöyledir:

“*Şehrin havası iyicedir. Çünkü kazalarında pirinç, keten yetişir. Bağlık ve bostanlıktır. Güzel pamuğu olur. Amma suyu petrol yağı kokar. Şehir yakınında yedi yerde petrol madenleri vardır ki, her biri başka renktir. Sarı, kırmızı, kara... Mesker, Sedan nahiyeleri halkı balmumu ve zeytinyağı kullanmayıp hep petrolyağını aydınlatmada kullanırlar... Bakü nahiyelerinde bazı tuzlu yerler vardır. Adam veya at ayağını basıp biraz dursa, ayakları yanar. Kervancılar bazı yerleri kazarak tencerelerini kor, yemekleri yerin sıcaklığından bir anda pişer. Allah'ın garip bir hikmetidir... Kimi deniz kıyısında, kimi Mesker nahiyesinde yerden kaynatarak çıkar. Esas ılıca suları gibi gölcük olup, petrolyağı sularının yüzünde kaymak bağlar ve durur. Petrol ayrı bir emanet olup, şaha senelik yedi bin tümen akçe gelir sağlar. Petrol eminin adamları bu gölcüklerin içine girip, keçelerle petrolü biriktirerek keçi tulumlarına doldururlar. Sonra bunu tüccarlar alıp, başka ülkelere götürürler. Sekiz renkte petrol olur. Fakat sarı petrol çok değerlidir. Siyah petrol Acem diyarının Özbekistan, Hindistan, Irak, Kürdistan, Gürcistan, Dağıstan, Osmanlı sınırlarındaki kalelerine götürülüp etraflarında yakılır. Asker üzerlerine hücum edince, üzerlerine ve*

⁹³ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 148.

⁹⁴ Deylem bölgesinde bulunan küçük bir ülkedir. Şehirleri küçüktür. İnsanları güçlü, mert ve heybetlidir. Tuhaf geleneklere sahiptirler. (Mukaddesî, *age*, s. 355).

⁹⁵ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 104.

⁹⁶ İstahri, *age*, s. 180.

⁹⁷ Marco Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, Haz. Filiz Dokuman, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 21.

⁹⁸ el-Bakuvi, *age*, s. 104-105.

⁹⁹ Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ülkesine Seyahat*, çev. Serkan Acar, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 7.

ayakaltlarına nefli yorgan ve eski eşya atıp ateş oyunları yaparlar. Kale ve mühimmatı için gereklidir. Hatta şah huzurunda devlet merkezinde yanan meşaleler hep Bakü neftindedir. Neftin geceli gündüzlü bekçileri var. Çünkü ateş düşerse devamlı, sönmek bilmeden yanar. Onun için neft madenlerinin kenarında dağlar gibi toprak hazır durur. Neft madenine bir kıvılcım düşse hemen bütün halk yetişip, üzerine toprak atarak söndürürler. Başka ilacı yoktur. Daha nice yerlerde kaya ve mağaralarda neft madenleri varmış. Amma gördüklerimiz bunlardır.”¹⁰⁰

İlk dönemlerde ısınma, ısıtma, aydınlatma gibi evin temel ihtiyaçlarını karşılayan neft zamanla ihracat emtiası haline geldi ve VII. yüzyılın birinci döneminde neft Kebele, Derbend gibi şehirlere ihraç edildi. Neft ve tuzun ister kervan isterse de deniz yolu ile İran’a ve doğu ülkelerine ihracı, Bakü şehrinin büyümesindeki ana etken olmuştur.¹⁰¹

Neft ve tuz madenlerinin gelirlerini idare etmek amacı ile neft ve tuz ocaklarından sorumlu bir yönetici tayin edildi. IX. yüzyılda Şirvan hâkimi Şirvanşah Muhammed İbn Yezid neft ve tuz hakkında bir ferman yayınlamak onların gelirlerini Derbend’de bulunan askerlere bağışladı. 902-903 yıllarında neft ve tuz madenlerinin gelirini toplamak için Bişutur adlı bir komutan görevlendirildi.¹⁰²

4.2. Tarım

Apşeron yarımadası üzerinde yer alan Bakü şehrinin iklim şartlarının elverişli olması tarımcılığın gelişmesinde önemli etken olmuştur. Tarımın gelişmesine etki eden bir diğer unsur ise sulama kanallarının yapılması idi. Tarım alanındaki ana ürünler arasında pamuk, pirinç, keten, tahıl, buğday, darı, arpa ve bostan bitkileri yer almakta idi.

Bakuvi yazmış olduğu eserinde şehrin tarımı hakkında şu bilgileri nakletmektedir: “Tahılın mahsulü burada azdır ve onu buraya Şirvan’dan ve Muğan’dan getirirler. Burada çokça incir, nar ve üzüm var. Bağlar şehirden uzaktır ve ahalinin bir kısmı oraya yaz vakti gider, orada bir süre kalır, sonra da şehre geri döner. Her şehirde böyle olur.”¹⁰³

Bakü halkının büyük bir kısmı sanatkâr olsa da kent çiftçileri, bağ ve bahçivanlık ile uğraşanları da bulunmaktaydı. X-XI. yüzyıllarda Azerbaycan’da kent çiftçiliğinin önemli alanlarından birini bağcılık teşkil ederdi ve esas uğraş alanlarından biri olarak kabul görmekteydi. Burada kestane, kızılıklık, üzüm armut, sarı erik, şeftali, elma, nar, fındık, dut yetiştirilirdi. Şehirde bol üzüm yetiştirilmesi hakkında VII. yüzyılda yazılmış *Alban tarihi* adlı eserde şu bilgiler kaydedilmektedir: “Kür nehri boyunca tarıma elverişli ovalarda külliyetli miktarda tahıl, üzüm ve zeytin ağacı yetişir. Kale duvarları dışında kalan düz ve çöl alanları Bakü halkının ekin alanları idi. Bakü’de sık sık kuraklık meydana geldiği için buğdayın boyu kısa olurdu. Bu durum karşısında ise biçin zamanı buğday kökünden el yardımı ile koparılırdı.”¹⁰⁴

Tarım alanları hem devletin hem de beylerin mülkiyeti altında bulunmaktaydı. Beylerin almış olduğu ağır vergiler halkın ezilmesine neden olmaktadır.¹⁰⁵

4.3. Hayvancılık

Azerbaycan iklimi tarımın gelişmesi için elverişli imkân vermesinin yanında hayvancılığın gelişmesi için de büyük bir katkı sağlamıştır. Aynı zamanda arazi yapısı hayvancılık için de uygundu. Kafkas sıradağlarının yüksek kesimlerinde dağ çayırlarının yer alması, çiçekli, çimenli, sulu yaylakların olması hayvancılık için iyi bir ortam sağlıyordu.

Kafkas dağlarında yabani hayvanların varlığına dair bilgiler tarihi menkıbelerde yer almaktadır. *Alban tarihi* adlı eserde Moses, burada aslan, kaplan, pars, yaban eşiği; pek çok kuş çeşidi arasında ise kartallar, şahinler, atmacalar gibi hayvan türleri olduğunu söylemektedir.¹⁰⁶

Şirvan arazisinde üç tarafının su ile kaplı olması sonucunda balıkçılık büyük gelişme sağladı. Şirvan’ın güneyinde Kür nehri Araz ile birleşerek Mugan ile Bakü şehirleri arasından geçerek Hazar denizine dökülür. Kür nehri ile birlikte büyük ve küçük balıklar Hazar sahiline ulaşır. Hazar denizi balık türleri açısından zengin bir yerdi. Bakü, Derbend, Şabran deniz sahilinde yer alan şehirler arasındadır. Böylece deniz kenarında meskûn olan ahali balıkçılık ile meşgul bulunmaktaydı. Kür ve Aras Nehri, Hazar Denizi’nde tutulan balıklar Erdebil, Irak, Rey gibi şehirlere gönderilirdi.¹⁰⁷

¹⁰⁰ Evliya Çelebi, *age*, s. 614-616.

¹⁰¹ Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, s. 43.

¹⁰² Şerifli, *age*, s. 328-329; Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 103.

¹⁰³ El-Bakuvi, *age*, s. 104.

¹⁰⁴ İlkin, *age*, s. 13; Kalankatlı Moses, *age*, s. 31, Şerifli, *age*, s. 304.

¹⁰⁵ Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 127.

¹⁰⁶ Kalankatlı Moses, *age*, s. 31.

¹⁰⁷ Kalankatlı Moses, *age*, s. 31; Şerifli, *age*, s. 310; Nuriyeva, *age*, s. 76.

Bakuvi de coğrafya eserinde Hazar kıyısında yapılan balıkçılık ile ilgili bazı bilgiler paylaşır. Bakuvi'ye göre: “Şehrin yakınlarında meskûn olunmuş ada var ve buradan su itlerinin avına giderler. Su itlerinin derisini soyar çırallarla istifade edilen yağlarını eritirler. Derilerinden tulumlar düzelterek neftle doldururlar. Orada çoklu, benzeri hiçbir yerde olmayan ceylan var. Orada bazı illerde denizden çıkıp yükseklere kalkan ve uzaklardan, iki günlük ve daha da çok mesafeden görünen büyük alev gözlemlenir. Bu alev uzun süre yandıktan sonra söner.”¹⁰⁸

Bakuvi'nin burada su itleri olarak bahsettiği hayvan fok balığıdır. Eritilen fok yağı ise aydınlatma aracı olarak kullanılıyordu.

Evliya Çelebi'de seyahatnamesinde fil balığı hakkında biraz abartılı olsa da kıymetli bilgilere yer verir:

“Deniz kıyısını takip edip giderken, dalgalar tarafından sahile atılmış bir balık gördük. Uzunluğu tam yüz adım idi. İki başı vardı: Birisi kuyruğu yanında ve yılanbaşına benziyordu. Diğeri büyük olup, hamam kapısı kadar vardı. Hikâyelerde geçen ejderha sanki bu idi. Üst çenesinde yüz elli dişi vardı. Alt çenesinde yüz kadar dişi vardı. Her bir dişi zira' boyunda olup, adam uyluğu gibi kalın idi. Filkulağı gibi kulakları, yuvarlak gözleri vardı. Bütün vücudu kunduz gibi tüylü bir hayvan... Doğrusu çok korkunç ve heybetli bir balık idi.”¹⁰⁹

Halkın balıkçılık yapma nedeni sadece besin amaçlı değildi, aynı zamanda insanların balığın içini pişirerek ondan yapışkan üretilip farklı amaçlar doğrultusunda kullandıkları da görülür.¹¹⁰

Bakü'de gıda temini ve beslenmenin bir yöntemi de avcılıktı. el-Kazvinî bir haberinde şu bilgilere yer verir:

“Azerbaycan'ın önemli şehirlerinden Bakü'de iklim ısısı bulunan bir arazi vardı. Avlanmaya meraklı insanlar buraya gelerek, geyik ve ceylan gibi hayvanları avlardı. Sonra da bunların etlerini parçalara ayırırlar, tuz ve baharat katarak daha önce yüzülen derilerin içine yerleştirirlerdi. Arkasından, kalın bir kamışı, avlanan hayvanın derisine sıkıca bağlarlar ve etleri toprak altına gömerlerdi. Bir süre sonra, etin bütün suyu bir tarafı dışarıda olan kamıştan dışarı çıkardı. Etin iyice piştiğine kanaat getirince de onu toprağın altından çıkarırlar ve afiyetle yerlerdi.”¹¹¹

4. 4. Endüstri

4. 4. 1. Dokumacılık ve İpekçilik

Feodalizm dönemi Azerbaycan şehirleri zanaat ve ticaret merkezleri olarak bilinmekte olup bu şehirlerden biri de Bakü'dür. Gelişme gösteren zanaat dallarından biri dokumacılık alanı olmuştur. “Chilia Halısı” olarak da bilinen Bakü halıları büyük üne kavuşmuştur.

Azerbaycan'da dokumacılık sanatının Neolitik çağlarda ortaya çıktığı tahmin edilmektedir. Göçebelik ile iç içe olan toplulukların temel uğraş alanı hayvancılıktı. Bu toplulukların bir bölümü ise koyunculuk ile uğraşıyorlardı. Koyun ve keçi yetiştiriciliğinin gelişmesi neticesinde fazlaca yün üretimi gerçekleşmiş ve bu da dokumacılığın gelişmesine katkı sağlamıştır. Koyun ve keçinin derisi ile de şapka ve giysi dikiliyordu.¹¹² Dokumada kullanılan bir diğer ham madde kaynağı ise dut ağacı idi. Dut ağaçları dokumacılık sanatının gelişmesine katkı sağlamaktaydı.¹¹³ İpeğin ülke içerisinde imaliyle birlikte muhtelif mallar istihsal ve başka ülkelere ihraç etmek için yüklü miktarda ipek böceği yetiştirmek gerekiyordu. Bunun için dut ağacı ekin alanları genişletmeye çalışılmıştır.¹¹⁴ Bölgeye ipek böceğinin tohumu Çin'den getirilmişti.¹¹⁵

İspanyol sefiri Clavijo, Timur'u ziyareti sırasında yaptığı geziler sırasında Şirvan ipekleri hakkında bilgi verir:

“Hazar Denizi'nin güney sahilinde bir vilayet olan Geylân¹¹⁶'ın ipeklileri de buraya geliyor. Gelen bu ipekliler Sultaniye¹¹⁷'den Şam'a ve Suriye'nin diğer taraflarına, Anadolu'ya Keşe¹¹⁸'ye ve civar yerlere

¹⁰⁸ El-Bakuvi, age, s. 106.

¹⁰⁹ Evliya Çelebi, age, s. 616.

¹¹⁰ İsmailov, age, s. 53.

¹¹¹ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağışı*, Ankara 2000, s. 179.

¹¹² Valide Paşayeva, “Azerbaycan Halı Sanatı Tarihine Bir Bakış”, https://dergipark.org.tr/ataunigsed/issue/2573/33136#article_cite, s. 77; Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 167.

¹¹³ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda*, M. H. Ahundov Azerbaycan Milli Kitaphanesi, Şark-Garb, Bakü 2007, s. 70.

¹¹⁴ Şerifli, age, s. 307.

¹¹⁵ İsmailov, age, s. 96.

¹¹⁶ Hazar Denizi'nin güneyinde yer alıp İran'da bir bölge ve eyalettir. Arapça kaynaklarda “Cil” veya “Cilân”; Türkçe'de “Geylan” olarak geçmektedir. Orta Çağ'da Gilân'ın sınırları güneydoğuda Çâlûs'a, doğuda Çâbüks'er'e, kuzeydoğuda Tâliš'e kadar uzanmaktaydı. Gilân'ın doğusunda Mazenderan, batısında Doğu Azerbaycan eyaletleri, kuzeyinde Hazar denizi ve Azerbaycan Cumhuriyeti, güneyinde ise Zencan eyaleti yer almaktadır. (Tahsin Yazıcı, “Gilân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul 1996, s. 68); el-Bakuvi, age, s. 82).

¹¹⁷ Cibâl bölgesinde yer almaktadır. Kazvin ve Zencan arasında yer alan bir şehirdir. El-Bakuvi'ye göre şehir 1305-1306 yılında Olcaytu Muhammed İbn Argunhan tarafından inşa ettirilmiştir. Ebü'l Fidâ'ya göre ise Herbedâb. Argun tarafından düz bir arazi üzerine kurulmuştur

gönderiliyor. Şirvan diyarındaki Şamahi'de işlenen ipekler de buraya geliyor. Şamahi'de ipek pek boldur. İran tacirlerinden başka, Ceneviz ve Venedik tacirleri de bu ipeklileri satın alıyorlar. İpeğin bol olduğu yerler çok sıcak olduğundan, buralara giden yabancılar güneş çarpmasına uğruyor. Hatta bu yüzden ölenler oluyor. Güneş çarpmasına uğrayanlar önce kumaşa başlıyor, sonra ölüm nöbetleri geçirerek can veriyor. Bunlar ilk önce omuzlarının yandığını hissetmekte; çarpmadan ölmeyip kurtulanların da renkleri sapsarı kalmakta ve bir daha eski tabii rengini alamamaktadır. Sultaniye'ye, Şiraz¹¹⁹ ve yöresinden türlü türlü pamuklu ve ipekli kumaşlar, tenteneler ve krepler geliyor. Horasan'ın Yesen ve Serp taraflarından da pek çok kumaş getiriliyordu".¹²⁰

Hayvan tüylerinden elde edilen yün, kemikten yapılmış tarakla tarandıktan sonra iğle iplik eğrilir, örken, çatı, sicim, kumaş, heybe, çul gibi eşyalar dokunuyordu. Bu eşyalar ise yapılan arkeolojik kalıntılar neticesinde kanıtlanmıştır.

Bakü yakınlarında yapılan el dokuması yaygı, İran desenlerinin biraz değiştirilerek uygulandığı Dağıstan türü olan halılardır. Haliya motif olarak Seraband halılarının armut ya da yaprak dizilerinden oluşan temel örgesi genellikle büyük boyutlarda, daha geometrik ve karmaşık biçimde işlenmiştir. Işınal etki yaratan basamaklı madalyon ve köşe motifleri Ferahan halılarına benzemektedir. Bordürlerine çok sayıda dar diyagonal çizgi¹²¹ yer alabilir. Renkler, Kafkasya'da kullanılan diğer halılara göre daha yumuşak tonlardadır. Çözüğü ve düğümleri yün olan Bakü halılarının atıcılarında ise pamuk ipliği kullanılmıştır. Yine halılarda "asimetrik" ve "simetrik" olmak üzere iki çeşit düğüm kullanılmıştır. Bu iki düğüm haricinde dokumacılar arasında "lulubafi" denilen bir örgü çeşidi kullanıldığı da görülmektedir.¹²²

Orta Çağ'da sarı renkli boyalar dokuma sanayisinde vazgeçilmez bir boyalardan biri olduğu görülür. Za'ferân¹²³ çok kıymetli bir bitki olduğu için Azerbaycan coğrafyası üzerinde de yetiştiriliyordu. Aynı zamanda ihraç ürünleri arasında da yer almaktaydı. Yünleri boyamada kullanılan bir diğer madde ise doğada Şaptaşı (alunit) olarak bulunan Şaplardı.¹²⁴ Bundan başka yünü boyamak için incir yapraklarından, soğan kabuklarından, safrandan ve diğer bitkilerden de yararlanılıyordu.¹²⁵

4. 5. Zanaat

Bir şehrin yapısını, dokusunu, kendisine has özellikleri yansıtan mimari yapılar olarak camiler, medreseler, saraylar, kervansaraylar görülür. Bu gibi yapıların temel yapı malzemesi taş idi. Bu nedenle taş ustalığı ve ince

ve başşehir yapılmıştır. Şehir içerisinde pazarlar ve medreseler yer almaktadır. Meyvesi ve bostanı az olduğundan meyve komşu bölgelerden getirilmektedir. (el-Bakuvî, *age*, s. 86; Ebü'l Fidâ, *Takvimü'l-Bıldan*, Tercüme ve Yayına Hazırlayan, Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 323).

¹¹⁸ Kırım yarımadasında bugün Ukrayna'ya bağlı tarihi bir liman şehridir. Şehrin kuruluş tarihi hakkında kesin bilgiler mevcut değildir. Fakat MÖ VI. yüzyıldan itibaren önem kazandığı bir Milet kolonisi olarak ortaya çıktığı belirtilmektedir. Kaynaklarda "Kafa", "Kaffa", "Al-Kafa" şeklinde geçmektedir. Eski dönemlerde "Theodosia" adı ile anılmaktadır. "Kafa, Kepoi veya Kapha" ismi ise ilk olarak Konstantinos Porphyrogenetos'un eserinde geçmektedir. Roma hakimiyeti döneminde şehir "Caphum" adı ile anılmaktadır. "Kefe" ismi ise XIII. yüzyıldan önce hiçbir yerde yazılmamıştır. "Kefe" ya da "Kaffa" ancak XIII. yüzyılın ikinci yarısında Ceneviz Cumhuriyeti'nin burasını bir Türk beyinden satın aması üzerine Cenevizlilerin Kırım'a yerleşmeleri ile tanınmıştır. (Moh Ben Cheneb, "Kefe", *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1955, s. 535; Yücel Öztürk, "Kefe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, İstanbul 2002, s. 182). XIV. yüzyıl seyyahlarından İbn Battûta'da Kefe hakkında bazı bilgiler paylaşır. Seyahatnamesinde şehrin adı "Kefâ" olarak geçer. Şehir deniz kıyısında yer alıp dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiştir. Şehrin ahalisi Hristiyanlardan meydana gelmektedir. Halkın büyük bir kısmı ise Cenevizlilerden oluşmaktadır. (Ebü Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, Çeviri ve Kısa Notlar, A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014, s. 310).

¹¹⁹ Şiraz b. Fars tarafından kurulan şehrin yer aldığı bölgedir. Burası Müslümanların fethinden sonra koloni haline getirildi. Hükümdarların ikamet ettiği bölgedir ve aynı zamanda idari merkezlerden biridir. Bölgenin başkenti de aynı adı taşımaktadır. (Mukaddesî, *age*, s. 440). Şehrin yerleşim tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Bir yerleşimin kalıntıları üzerinde 693 yılında Emevî valisi Haccâc b. Yusuf es-Sekaffî'nin kardeşi Muhammed b. Yûsuf veya daha sonra amcasının oğlu Muhammed b. Kâsım tarafından inşa edildiği bildirilmektedir. (Osman Gazi Özgüdenli, "Şiraz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, s. 182). Şarabı ile ünlü bir bölgedir. Bu şarap Hullar köyünde imal edilmektedir. Ayrıca şehir Dilgüşa ve Haftan bahçeleri; hatam-karı adı verilen kakma işleri, elbiselik kumaşları, tül ve ipekleri de meşhurdur. Halk balık ihtiyacını ise Şiraz yakınlarında bulunan Erzen (Arzhan) Gölü'nden karşılamaktadır. (Huart, "Şiraz", *İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1970, s. 563; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 7).

¹²⁰ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara 2005, s. 174.

¹²¹ Dikdörtgen bir köşesiyle çaprazında bulunan köşesi arasında çizilen çizgi anlamına gelen diyagonal kalın numara iplikten yapılmış bir kumaş türüdür. Diyagonal dimiler büyük örgülü basit dimilerdir. Bu kumaşlarda çözüğü ipliği istikametinde 45° açı yapar.

¹²² Paşayeva, agm, s. 78; "Bakü Halısı", *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, C. 3, Ana Yayıncılık AŞ. Ohan Matbaacılık, İstanbul 2004, s. 281.

¹²³ Yetiştirilmesi soğanınkine çok benzeyen Za'ferân, geniş bölgelerde ekilirdi. Mayıs ve Haziran'da Za'ferân taneleri iyice hazırlanmış toprağa sıra ile ekilir, çiçekler güzün toplanırdı. Koyu, güzel renkte olan bu çiçeklerin ortasında, sarıya çalan kiremidi renkte lifler bulunurdu; işte bu Za'ferân'dı. Bunlar dikkatle toplanır, rüzgârsız yer yerde dikkatle kurutulurdu. Kullanılacağı zaman Za'ferân hap havanda dövülürdü. Ancak çoğu kez bu bitki toplandıktan hemen sonra dövülmüş olurdu; sonra bu macun haline gelmiş Za'ferân hap haline getirilir ve demirden bir sopada hafif ateşte kurutulur. O zaman bu bitkinin doğal sarı rengi daha da koyulaşır ve kırmızıya çalar. (Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi*, s. 336).

¹²⁴ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, s. 336, 344.

¹²⁵ Paşayeva, agm, s. 77.

işçiliğin önem kazanmasına da neden oldu. Orta Çağ'da en önemli taş ustaları Azerbaycan'da dâhil olmak üzere Hindistan ve İran'da görülürdü.¹²⁶

Toprak mamullerinin kollarından biri olarak görülen çömlekçilik sanatı büyük bir gelişme gösteren alanlardan biri olmuştur. XI. yüzyılın ilk yarısında, Hazar Denizi sınır bölgelerinde ve Azerbaycan'da çanak-çömlek merkezleri kurulmuştur. Bu bölgelerde çanak-çömlek sanatının gelişmesi Semerkand¹²⁷ ve Nişapur'un çökmesinden sonra başladı. Bu merkezlerde yer alan atölyelerde *sgraffito* tekniği olarak adlandırılan hakkedilmiş özel eşyalar yapılmıştır.¹²⁸

Azerbaycan ve çevresinde önemli gelişme gösteren diğer bir alan ve kadınların günlük yaşantılarında kullandıkları süs eşyaları arasında bulunan kuyumculuk endüstrisi idi. Süs maddesi olarak kullanılan değerli taşlar birçok yönden zengin durumda bulunmaktaydı.¹²⁹

4. 6. Ticaret

Bakü şehrinin ticaret hayatını etkileyen en önemli etkenler ticaret yolları üzerinde bulunması, Hazar Denizi sahilinde bir limana sahip olması ve bölgede gelişmiş kervansarayların inşa edilmesi idi. Tüccarların misafir olarak kalmalarını sağlayan kervansaraylar tüccarlar için büyük öneme sahipti. Aynı zamanda tüccarların atlarının besin ihtiyacını gidermek amacıyla Hanlar da inşa edildi.

Başlıca ticaret yolu Mugan'dan geçip, Kür Nehri sahili ile Tiflis'e, oradan da Karadeniz'e giderdi. Hazar sahilleri ile Bakü ve Derbend limanlarından ve daha sonra Hazar hakanlığından geçerek kuzeye giden yol da büyük öneme sahipti.¹³⁰

İlk zamanlarda Batı ülkeleri ile ticari ilişkiler Bizans imparatorluğu toprakları üzerinden sağlanıyordu. Fakat XII. yüzyılda ticari ilişkilerin Hazar Denizi ve Volga havzasına kayması üzerine Bakü şehrinin önemi daha da arttı. Bakü limanı üzerinden dışarıya ipek, ipek kumaşlar, pamuk, pamuk kumaşlar, kuyumculuk eşyaları, halı, kilim, bakır kap kacak, safran, balık, nefit ihraç edilmekteydi. Ticari hayatın canlı olmasına rağmen tüccarların olumsuz etkilenmesine neden olan rahtar vergisi vardı. Bir nevi gümrük vergisi niteliğinde olan rahtar vergisi bir feodal beyin arazisinden bir diğer feodalın arazisine girdiği takdirde gümrük vergisi ödemekteydi.¹³¹

6. Şehrin Kültürel ve Sosyal Hayatı

XI. yüzyılın sonu ve XV. yüzyılın başlarında Şirvan için büyük bir gelişme ve refah dönemi başladı. Özellikle Şirvanşahlar bilim, sanat, edebiyat, müzik ve şiire öncülük ettiler.

Şirvanşah I. Halilullah dönemin tahsil görmüş, şiiri ve edebiyatı seven hükümdarlardan biri olmuştur. Sarayında önemli aydın ve şairlerin yaşamasına izin vermiştir. Bedr-i Şirvani, Sultana birçok kaside, methiye, mersiye yazmış ve saray şairi olmuştur. Aynı zamanda Halilullah dini gelenek ve kurumların geliştirilmesine de önem vermiştir.¹³²

6. 1. Edip ve Şairler

Şeyh Abu Abdullah Ali İbn Muhammed Bakuvi (948-1050): İlahiyatçı bir ailenin çocuğu olarak 948 yılında Bakü'de dünyaya geldi. İlk eğitimini babasından aldı. Düşünce yapısı olarak ilk zamanlarda Zahirilerin¹³³ takipçisi olmuş ve daha sonraları ise Bâtınilere doğru kaymıştır.

¹²⁶ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Mamulleri Sanayi*, Ankara 2001, s. 48.

¹²⁷ Özbekistan sınırları içerisinde yer alan tarihi bir şehirdir. Şehrin adı Grek kaynaklarında "Maracanda"; Çin vakayinamelerinde "K'ang" ve "Hsi-wan-chin" olarak geçer. Semerkant olarak ise, şahıs ismi Semer ile Soğdca'da "şehir" ya da "yerleşim birimi" anlamındaki kent/kant kelimesinden meydana gelmektedir. Şehrin kuruluşu hakkında birçok görüş bulunmaktadır. Yapılan arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen buluntulara göre şehrin MÖ 535 yılında Pers hükümdarı Büyük Cyrus tarafından ileri bir karakol olarak kurulduğu tespit edilmiştir. MÖ 329 yılında Semerkand'ı Persler'den alan Büyük İskender kendisine karşı olan bir ayaklanmayı bahane ederek şehri yakıp yıktı. Fakat Büyük İskender Semerkand'ın dışarıdan gelecek saldırılar için iyi bir istihkâm olacağını düşünerek şehrin etrafını büyük bir sur ile çevirmiştir. (Osman Aydınlı, "Semerkant", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2009, s. 481-482). Hudaýr b. Münzir er-Rakkâşî şehir hakkında şöyle bahsetmektedir: "*Burası yeşil gökyüzü, sarayları İsrak yıldızları, nehirleri güçlü kollar, surları güneş gibidir*". (İbn Hurdazbih, *age*, s. 147). Şehrin etrafı sur ile çevrilmiştir ve dört tane kapısı vardır. Şehirde büyük çarşılar, hamamlar, hanlar, konaklama yeri, evler bulunmaktadır. En sağlam ve en kuru toprağa sahiptir. Şehrin evleri toprak yada ahşaptan inşa edilmiştir. (İbn Havkal, *age*, s. 373-374).

¹²⁸ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Mamulleri Sanayi*, s. 171.

¹²⁹ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Mamulleri Sanayi*, s. 214.

¹³⁰ Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, s. 130.

¹³¹ İsmailov, *age*, s. 168.

¹³² İbrahim b. Muhammed, *age*, s. 57.

¹³³ Dâvûd b. Ali ez-Zâhiri (ö. 270/884) tarafından kurulan fıkıh mezhebidir. Sözlük anlamı olarak "Görünmek, ortaya çıkmak, zuhur etmek anlamlarına gelen kelime "zuhur" kökünden türeyen "zâhir" (bir şeyin dışı ve görünen kısmı) anlamına gelir. Karşıtı "bâtın"dır. Zâhirîlik düşüncesinin sistematik bir yapıya kavuşması ilk defa Dâvûd b. Ali ile başlamıştır. Zâhirîlik düşüncesi ilk defa Bağdat'ta yayılmıştır. Mezhebin yayılmasında önemli rolü olan kişi Dâvûd ez-Zâhiri'nin oğlu ve kendi öğrencisi olan Ebû Bekir Muhammed olmuştur. Dâvûd'un öğrencileri arasında yer alan bir diğer isim Ebû Bekir Muhammed b. İshak el-Kâsânî'dir. Zâhirîliğin farklı bölgelerde birçok önemli temsilcisi olmuştur; bunların arasında Ebû Saîd Bişr b. Hüseyin, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Sâlih el-Mansûrî, Ebû'l-Kasım Ubeydullah b. Ali el-Kadî ed-Dâvûdî (Horasan bölgesinde Zâhirîliğin yayılmasını sağlamıştır), Kadî Ebû'l-Hasan Abdülâzîz b. Ahmed el-

Bakuvi, münzevi bir hayat yaşamak için Bakü'yü terketmiş ve dağda bir mağaraya çekilmiştir. İran, Orta Asya, Arabistan ve Hindistan üzerine seyahatlerde bulunmuştur. Şiirlerini “dağlarda yaşayan ihtiyar” manasına gelen “Baba Kuhi” mahlası ile kaleme almıştır. Böylece Doğu ülkelerinde tanınan bir kişilik olmuştur.¹³⁴

İmameddin Nesimi (1369-1417): Nerede dünyaya geldiği hakkında kesin bilgi mevcut değildir. Tebrizli olduğunu söyleyen araştırmacılar olduğu gibi Şamahlı olduğunu söyleyen araştırmacılar da vardır. Fakat hayatını Bakü'de devam ettirmiştir. Şiirlerini Türk, Fars, Arap dillerinde yazdı. Halka yakınlığı ile bilinen şair, şiirlerinde halkın feodal sınıfına ve soylulara karşı olan tutumlarına değinmiştir. Hurûfilik¹³⁵ görüşüne sahip olan Nesimi, Hurûfilik öğretisini yaymak için XV. yüzyılda Yakın Doğu'ya seyahatlerde bulunmuştur. Hurûfilik inancı onun 1417 yılında idam edilmesine neden oldu.¹³⁶

Abdürreşid el-Bakuvi: Asıl adı Abdürreşid İbn Salih İbn Nuri el-Bakuvi olup, Azerbaycan'ın önde gelen Orta Çağ ilim adamlarından birisidir. XIV. yüzyılın ikinci yarısında ve XV. yüzyılın başlarında yaşamıştır. Bakuvi mahlası ile bilinir. *Telhis el-Asar ve Ecaib el-Melik el-Gehbar (Anıtlar'ın Hülesası ve Kudretli Hükümdarın Mucizeleri)* Arapça olarak yazdığı coğrafya eseri vardır. Eserini H. 806/1403 yılında yazmıştır ve eserin tam yazma nüshası ise Paris Milli Kütüphanesi'nde yer almaktadır.¹³⁷

Eser 1789 yılında Guînes tarafından Fransızcaya, 1971 yılında da Ziya Musa Bünyadov tarafından Arapça metinden Rusçaya tercüme edilerek yayınlandı. Daha sonra Bünyadov eseri Azeri Türkçesi ile de yayınlarak ilim dünyasına kazandırmıştır. Paris el yazması eser 25x15 cm ebatlarında, her biri 19 satır ve 74 evraktan ibarettir. Eserin aslı 243 varaktan ibarettir.¹³⁸

Bakuvi eserinde dünya yüzeyini yedi iklime bölmekte ve bunların dâhilinde olan şehirlerin, kentlerin, kasabaların isimlerini vermektedir. Aynı zamanda şehirler arasındaki mesafeler, şehirlerin coğrafi özellikleri, tarım ürünleri, yeraltı kaynakları, halkların özellikleri hakkında bilgiler paylaşmaktadır. Orta Çağ dönemi hakkında çalışma yapacak olan araştırmacılar açısından önemli kaynak bir eserdir.

El-Halveti Seyyid Yahya İbn Es-Seyyid Bahaeddin Eş-Şirvani Eş-Şamahı El-Bakuvi: XV. yüzyılda yaşamış olan ilim adamı, Şirvanşahlar Sarayı'nda bulunmuş ve Yakın ve Orta Doğu'nun önde gelen âlim ve filozoflarından biridir. Eserlerini sufi-mistik bir tarzda meydana getirmiştir. “*Şerh-Gülşeni-Raz (Çiçeklerin Sırrının Şerhi)*” ve “*Esrar üt-Talibin*” (*Hakikat Arayanların Sırrı*) eserleri bulunmaktadır. Ayrıca astronomi ve tarih ile ilgili eserleri de vardır.¹³⁹

Ölüm tarihi hakkında kesin olmamakla beraber çeşitli rivayetler vardır. Bir rivayete göre H. 682 (1457) yılında, diğer rivayete göre ise H. 868 (1463-1464) yıllarında olduğu tahmin edilmektedir.

Kültürel ve Sosyal hayatın diğer alanlarına bakacak olursak mimari, kervansaraylar, hanlar, camiler inşa edilmiştir. Şirvanşahlar döneminde saray kompleksinin yapıldığı görülmektedir. İnşa edilen mimari yapılar şehrin ekonomik durumu, sosyal-kültürel yapısı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Yaşanan istila hareketleri

Harezî, Ebü'l-Ferec el-Fâmî eþ-Şîrâzî, Ebü Saîd er-Rakkî, Ebü't-Tayyib İbnü'l-Hallâl, Ebü İshak İbrâhim b. Ahmed b. Hasan er-Rubâî yer alır. (H. Yunus Apyadın, “Zâhiriyye”, s. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 44, İstanbul 2013, s. 93-96).

¹³⁴ Aşurbeyli, *Bakü Şehrini Tarihi*, s. 261-262.

¹³⁵ Hurûfî, *harf* in çoğulu olan *huruf* tan türetilmiş bir kelimedir. Sözlük anlamı olarak harflere tabi olan, harflerle uğraşan anlamına gelmektedir. Hurûfilik'in temeli ise, eski çağlardan gelen ve harflerle sayıların kutsallığını kabul edip bunlara çeşitli sembolik anlamlar yükleyen anlayışa dayanmaktadır. Çok eski dönemlerden beri tabiatta varlığı kabul edilen gizli güçler şekil ve harflerle ifade edilmeye çalışılmış, sonuçta tabiat bilimlerinden önce efsun, tılsım, sihir gibi tekniklerle “*huruf*” ilmi adı altında birçok ilimler ortaya çıkmıştır. İslam dünyasında harflerle ilgili batını yorumları, sistemleştirerek daha geniş kullanıma sokan kişi ise Hurûfilik'in kurucusu olan Fazlullah-ı Hurûfî'dir. Fazlullah-ı Hurûfî 1340 yılında Esterebad şehrinde dünyaya geldi. Hayatı hakkında ikinci gruptaki kaynaklar dışında fazla bir bilgi mevcut değildir. Fazlullah-ı Hurûfî, 18-19 yaşlarında tasavvufa ilgi duymuş ve zamanının çoğunu ibadetle geçirmeye başlamıştır. Rüyalara getirdiği yorumlar sonucunda büyük bir üne kavuşmuştur. 1374 yılında Tebriz'de bulunduğu sırada gördüğü bir rüya ile *huruf-ı mukattaa*'nın ve günlük yapılan ibadetlerin sırrına ulaştığına inandı. Gördüğü rüyayı açıklamasından sonra Tebriz uleması tarafından tekfir (başkaları tarafından birinin küfrüne hükmedilmesi) edildi. Bu durum karşısında İsfahan'a giderek bir mağarada inzivaya çekildi. “Musafir” lakaplı bir derviş ziyarete gittiği sırada, derviş ona artık zuhur etme zamanının geldiğini, Tebriz'de bulunduğu sırada gördüğü rüyanın bu duruma delil olduğunu söyledi. Fazlullah'ın etrafında Fahreddin, Celal-i Burüçirdî, Fazlullah-ı Horasanî, Abdulla-ı İsfahanî, Nayinli ve Reştili iki kişi ve Mir Şerif'ten ibaret yedi kişi toplandı. Bu kişiler Fazlullah'a ilk inananlardı. Fazlullah'ın fikirlerinin şeriate aykırı görülmesi neticesinde Timur tarafından tutuklanması emredildi ve verilen fetva sonucunda idam edilmesine hüküm verildi. Timur'un oğlu Miran Şah tarafından yakalanarak Alınca Kalesi'ne hapsedildi. Şirvan Emiri Seyh İbrahim'in fetvası ile 1394 yılında 56 yaşında iken Alınca Kalesi'nde boynu vurularak idam edildi. Fazlullah-ı Hurûfî'ye ait yedi tane eser bulunmaktadır. Bu eserler ise Cavidannâme, Divan, Muhabbetnâme, Vasiyetnâme, Nevmnâme/Nevnâme ve Arşnâme'dir. Hurûfilik'in ana kaynağı ise Cavidannâme adlı eseridir. Bu eser Gürgan lehçesi ile yazılmıştır. Eser Fazlullah ve takipçileri tarafından klasik Farsça'ya kısaltılarak çevirisi yapılmıştır ve “*Cavidan-ı Sağır*” ismi verilmiştir. Yapılan tercüme ise bu çeviri eserden yapılmıştır. Esterebad lehçesiyle yazılan Cavidannâme'ye Cavidannâme-i Kebîr adı verilmektedir. (Hasan Hüseyin Ballı, Hurûfilik Nedir?, Mezhep Araştırmaları, IV/2 (Güz), 2011, www.emakalat.com, s. 31-37; Hüsamettin Aksu, “Hurûfilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul 1998, s. 408, 411).

¹³⁶ Aşurbeyli, *Bakü Şehrini Tarihi*, s. 264, 266.

¹³⁷ El-Bakuvi, *age*, s. 3.

¹³⁸ El-Bakuvi, *age*, s. 3; Aşurbeyli, *Bakü Şehrini Tarihi*, s. 270.

¹³⁹ Bakıhanov, *age*, s. 87; Aşurbeyli, *Bakü Şehrini Tarihi*, s. 272.

nedeniyle şehirlerin daha korunaklı hale gelmesi amacıyla şehrin etrafı surlar ve gözetleme kuleleri ile çevrelenmiştir.

7. Şehrin Sanat ve Mimari Yapısı

Bakü şehrinde VIII. ve IX. yüzyıla ait şehir sanatına ve mimari abidelere ait bilgiler Arap ve Fars coğrafyacıları tarafından paylaşılmaktadır. Çoğu mimari eserler Şirvanşahlar döneminden kalma eserlerdir. Fakat İçeri Şehir'de yapılan kazılar neticesinde 6 metre derinlikte duvar ve yapı kalıntıları ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda Azerbaycan şehrine mahsus tandır ve su kuyusu kalıntıları da incelenmek üzere çıkarılmıştır. Bu yapıların daha erken dönemlere ait olduğu tahmin edilmektedir. VIII. yüzyıla ait çıkan arkeolojik kalıntılarda kerâmik kap kacak kalıntıları, sanatsal ürünler ve diğer materyaller ortaya çıkarılmıştır. Yine Şirvanşahlar sarayı civarında yapılan kazılar neticesinde MÖ III-I. yüzyıla ait materyaller elde edilmiştir. Anılan saray arazisinde yer alan kaya ve saray bodrumlarında su, kurban kesilen hayvanın kanlarının birikmesi için oyulmuş daire ve dört köşe biçimli oyuklar da görülmektedir.¹⁴⁰ Elde edilen buluntulara göre şehrin çok erken dönemlere kadar gittiği ve yerleşim yerine açık bir yer olduğu görülmektedir.

Bakü şehrinin bayındır hale gelmesi Şirvanşah I. Halilullah zamanında gerçekleşmiştir. Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi ve birçok mimari yapılar inşa ettirmiştir. Ticaretin gelişmesi içinde kervansaraylar ve köprülerin yapılmasına da öncülük etmiştir. Yine Şirvan bölgesinde Şirvanşah İbrahim döneminde de imar faaliyetlerine devam edildi. Bu dönemde kaleler, camiler, kervansaraylar inşa edilmesinin yanında kültür, edebiyat, güzel sanatlar gibi alanların gelişmesine de öncülük etmiştir.¹⁴¹

7. 1. Kaleler

Bakü, önemli ticaret yollarının kavşak noktasında bulunması neticesinde çağlar boyunca istilalara açık bir konumda yer almıştır. Bunun sonucunda da şehrin güvenliğini sağlamak ve saldırıları engelleyebilmek için sağlam kalelerin inşa edilmesine gerek duyulmuştur. Özellikle Moğolların yıkıcı saldırıları sonucunda kale inşası zaruri olmuştur.

7. 1. 1. Bakü Kalesi

İç Şehri de içerisine alan kale, Bakü'de Hazar Denizi'nin batı sahilinde bulunmaktadır. Bakü Kalesi, körfezin sahil ve eteklerinde karanın iki tarafından sağlam taş duvarlar ile çevrelenmiş, eski şehrin bulunduğu yüksek olmayan bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Bakü'nün Şirvanşahlar tarafından devletin başkenti olarak ikametgâha dönüştürülmesi ile XII. yüzyılda III. Manuçehr (1120-1160) tarafından inşasına başlandığı, daha sonraki dönemlerde ise eklemeler yapılmıştır.¹⁴² Evliya Çelebi, seyahatnamesinde kalenin Moskova kralına karşı Dârâ Şah tarafından yapıldığını söylemektedir.¹⁴³ Fakat şehrin kuzey duvarındaki yarım burçlarının birinin yıkılması sonucunda kalenin Şirvanşah III. Manuçehr tarafından inşa edildiğinin yazılı olduğu kitabenin bulunması ile birlikte Evliya Çelebi'nin görüşü geçersiz kılınmıştır.

Kitabede yazan metin ise şöyledir:

“(Bu) şehir planını inşa etmeyi el-melik el-Müezzem, el-alim, el-adil, el-muzaffer, el-mansur, el-mucahid, fahr-ed-din, ve'd-devle, imad ül islam, vel-müslimin, hakan el-ekber, Şirvanşah el-kebir Ebül-Hoca Menuçehr ibn... emretti.”¹⁴⁴

X. yüzyıl Arap coğrafyacıları eserlerinde Bakü şehrinin adına ve şehirde çıkarılan petrol ile tuz hakkında bilgiler paylaşmalarına rağmen Bakü Kalesi hususunda bilgi vermemişlerdir. Bu ise X. yüzyıl civarında şehirde bir kalenin mevcut olmadığını göstermektedir.

Kalenin dış görünümünden ilk defa XV. yüzyılda yaşamış Bakülü Abdürreşid Bakuvi'nin 1403 tarihli betimlemesinde geçmektedir:

“Baküye: boylam 84°30', enlem 39°30'; el-Hazar sahilinde, Derbend vilayetlerinden birinde, Şirvan yakınlarında taştan inşa edilmiş bir şehirdir. Şehrin duvarlarını birçok burçları aşmış camiye kadar yaklaşan deniz suları yıkar. Oranın zemini kayalık olup evlerin çoğu kayalık üzerinde inşa edilmiştir. Şehrin havası temiz, kayalar arasında kazılmış kuyulardan çıkarılan suyu tatlı ve pınarları oldukça hoştur. Tahıl ürünleri az yetişmekte olup bu ürünlerin büyük kısmını buraya Şirvan ve Muğan'dan getiriyorlar. Burada incir, nar, üzüm bol yetişir. Bağlar şehirden uzakta bulunur, şehirliğin çoğu yaz aylarında bağlara gider ve orada bir süre yaşayıp geri dönerler. Bu her mütemadiyen tekrarlanır.”

¹⁴⁰ Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, s. 44-45.

¹⁴¹ İbrahim b. Muhammed, *age*, s. 56-58.

¹⁴² Ersel Çağlıtütüncügil, *Azerbaycan'daki İslâmî Dönem Yapılarında Süsleme*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2007, s. 104; Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 210.

¹⁴³ Evliya Çelebi, *age*, s. 613.

¹⁴⁴ Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 210.

Şehrin taştan ve son derece sağlam yapılmış iki kalesi var. Bu kalelerden büyük olanı denize yakındır ve dalgalar hep onun duvarlarını ıslatır. Bu, Tatarların ele geçiremedikleri bir kaledir. İkinci kale ilkinden biraz daha yukarıda yer alır. Onun üst tarafı bir yandan mancınıklarla yıkılmıştır.

Bakü'nün bir özelliği de şehirde gece gündüz rüzgârların esmesidir. Şöyle ki, kimi zaman insan rüzgârın şiddetinden dolayı ona karşı yürüyemez durumda olur. Kışın ise atlar ve koyunlar toprağın üzerinde duramaz, rüzgâr onları bile savurup denize atar... Şehrin yakınlarında her biri sağlam kalın duvarlı ve kermen adı verilen kalesi olan çok sayıda köy vardır.”¹⁴⁵

XVII. yüzyıl seyyahlarından olan Evliya Çelebi ise şehri şöyle tasvir eder:

“Hazer denizi kıyısında yüksek bir tepe üzerinde dört köşe olarak yapılmış, güzel bir kaledir. İç kalesinin batıya bakan bir kapısı vardır. Nahcivan demirindedir. Çevresi yediyüz adımdır. Yetmiş kule, altı yüz bentdir. Duvarının yüksekliği kırk Mekke zira'ıdır. Kaya üzerinde olduğundan hendeği yoktur. Kale içinde toprak örtülü yetmiş kadar eski ev vardır. Hayda Şah Câmii adı ile birde câmii varsa da, minaresizdir. Han, hamam ve öteki şeylerden eser yok. Fakat deniz kenarındaki büyük varoşu bin kadar evli, bağ ve bahçeli, câmii, han ve hamamlı, çarşı ve pazarlı, bir mamur şehirdir ki, üç tarafı surlarla çevrili olup, üç kapısı vardır. Kuzeye açılan Keylan kapısı, güneye açılan Kapılar kapısı ve batıya açılan da deniz kıyısındaki Liman kapısıdır. Bu varoştan yedi adet büyük minare görülmekte idi. Üç hamamı varsa da Miryahan hamamı çok hoştur. Çarşı ve pazarı o kadar süslü değildir.”¹⁴⁶

7. 1. 2. Bakü Kız Kalesi

Azerbaycan'ın tarihi mimarlık abideleri içerisinde orijinal eserlerden biri olan kale deniz kıyısından 30 metre içeride yer almaktadır. Eski dönemlerde deniz içerisinde bir kaya üzerinde bulunduğu rivayet edilmektedir. Yapının inşa tarihi ve işlevi konusunda araştırmacılar ve tarihçiler arasında tartışmalar yaşanmıştır. Kalenin taş örgüsü ve kalınlığındaki farklılık, onun iki ayrı dönemde inşa edildiği görüşüne neden olmuştur. Kalede bulunan kitabeğe göre, XII. yüzyıldan kalma bir yapı olduğu kabul edilmektedir. Fakat çoğu araştırmacı ise yapının kitabeden daha eski olduğunu ve kitabenin o dönemde yerleştirilmiş olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Araştırmacıların bir kısmı da yapının Sümerliler döneminde “zigurat” olarak inşa edilmiş olabileceğini söylerken, diğerleri ise Sâsânîler döneminden kalma bir yapı olduğunu söylemektedirler. Sanat tarihçilerine göre yapının XII. yüzyılda inşa edildiği tahmin edilmektedir.¹⁴⁷

Kalenin yüksekliği 28-30 metre, duvarının kalınlığı aşağıda 5 metre, yukarıda 4 metre ve içten 8 katlı olarak silindirik bir tarzda, kireç taşı ve kireç harcı kullanılarak inşa edilmiştir. Kalenin her bir katında kubbeli tek mekân bulunmaktadır. Birinci katın zeminden yüksekliği 3 metre ve üst katların yüksekliği ise 2,5 metredir. Kalede bulunan iç mekânların doğrudan dışarı ile açıklığı bulunmadığından, bölümleri ışıklandırmak için içeriye doğru genişleyen, ensiz ve şerit şeklinde pencereler vardır. Bölümler arasındaki bağlantı merdivenler vasıtasıyla sağlanmakta ve merdivenlerde ananeye göre sağdan sola doğru yapılmıştır.¹⁴⁸

İkinci kattan başlayarak her katta niş bulunmaktadır. Giriş kapısının üst kısmında kalenin tüm yüksekliği boyunca 30 cm olan çömlek boru örülmüştür. Bazı araştırmacılar kalede bulunan bu nişleri ve çömlek boruyu kalenin kanalizasyon sistemiyle ilişkilendirmektedirler. Kale içerisinde bulunan duvarın güney tarafında su kuyusu vardır.¹⁴⁹

Kalenin güneybatı tarafında, cephenin 14 metre yükseklikte, tek taş halinde kufi kitabe bulunmuştur. Kitabenin bazı harflerinin tahrip olmasına rağmen Arapça yazılmış olan kitabede “Davud’un oğlu Mesud’un Kulesi” şeklinde tercüme edilmiştir.¹⁵⁰

Kalenin ismini almasında farklı efsaneler görülmektedir. Efsanelere göre Kız Kalesi:

“Çok eski zamanlarda, deniz içinde ve sadece bir yeri karaya bağlı imiş. Her akşam şehirden çıkan bir kız, burada oturur, körfezin Zih Burnu'nda bir köyde oturan sevdiğini beklermiş. Delikanlı, sevginin gücüyle her akşam yüzerek gelir, buluşurlarmış. Ancak bir gün delikanlı, kızın sandığı kadar güzel olmadığını anlamış; sevgisi azalınca da, yüzerek köyüne kadar gidememiş ve Hazar Denizi 'nde kaybolmuştur.”

“Mukaddes ateşlerin şehri Badikube/Baku, Nureddin Şah'ın kuvvetleri tarafından kuşatılır. Halk ve ateşkede rahipleri sıkıntı içinde kurtuluş ümidi beklermiş. Halk sonunda başrahip Egirvan'ın mabedine giderek,

¹⁴⁵ Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 209-210.

¹⁴⁶ Evliya Çelebi, *age*, s. 613-614.

¹⁴⁷ Tuncer Baykara, *Kız Kulesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, s. 24; Yüksel Sayan, “Bakü Kız Kalesi”, *Sanat Tarihi Dergisi*, Sayı XV/I, Nisan/April, 2006, s. 116.

¹⁴⁸ Baykara, *age*, s.24; Sayan, *agm*, s. 113-114; Şarqiyye Memmedova, *Azerbaycan'ın Tarihi-Mimarlık Abideleri*, Malumat Kitapçısı, Bakü 2008, s. 69.

¹⁴⁹ Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 219.

¹⁵⁰ Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 219; Sayan, *agm*, s. 115.

şehrin teslim olmasını ister. Ancak Egirvan, Nureddin Şah'ın yarın, mabedin çıkaracağı bir kız tarafından öldürüleceğini, bu sebeple korkulmamasını söyler. Bu sırada, olağanüstü güzel bir kız, ateşten kılıcı ile içeri girer.

Kız, daha sonra Nureddin Şah'ın yanına gider; O Şah'ı, Şah da bu olağanüstü güzel kızı sevmiştir. Şah, çekilip gitmesi teklifini kabul etmeyince, kız, onu sevdiğinden, öldürmekte tereddüt eder. Ancak sabaha karşı Şah'ı öldürür; vatanını kurtarmış, ancak sevdiğini öldüren bir insan olarak, daha fazla yaşamının gereksizliğine inanarak, bu defa kılıcı kendi göğsüne saplar ve Nureddin Şah'ın kurumuş kanlarını öperek ölür. Bu anda sönmeyen mukaddes ateş de sönuverir.” Yüzyıllar boyunca ateşler şehrinin baş mabedi, mahvolan ateş kızın şerefine bir gözetleme ve bekçi kulesine çevrilir ve böylece adı da Kız Kulesi olur.¹⁵¹

Bir diğer efsaneyi ise E. Ahundov şöyle anlatır:

“Böyle nakil eyliyorlar ki bir zaman Araplar ateşperestlerin mabedgâhını dağıdıp, ocaklarını söndürüp, onlara İslam dinini kabul ettirirler. O vakitler ateşperestler Arapların elinden kaçıp başka ülkelere giderlermiş.

Ateşperestler ocak aktara aktara gelip güzel bir yere çıkarlar. Görürler ki, bu yerlerin ab-havası (su ve havası) çok güzeldir. Görürler ki burada yerden ateş çıkar. Bunu gören ateşperestler gidip kendi Moltana Hanlarına haber verirler. Moltana Hana bu yeri beğenir. Gelip deniz kıyısında yedi kat yükseklikte iki kapılı, üstü de açık bir kale yaparlar.

Bir müddetten sonra Araplar gelip buralara çıkarlar. Ateşperestlerle Arapların arasında sorun yaşanır. Ateşperestlerin bir kısmı kaçıp başka ülkelere, bir kısmı ise Şüvelan'a gidip orada yaşamaya başlarlar. Burada kendilerine mabedgâh yaparlar.

Yıllar, aylar geçer, Semed adında bir han peyda olur. Semed Han'ın, Suna adında güzel bir kızı varmış. Semed Han bu güzelliği öz kızında görünce bin gönülden bir gönüle öz kızı Suna'ya aşık olur. Suna'nın Hasan adında bir sevgilisi varmış, her gün onunla görüşmüştü.

Bir gün Semed Han öz kızını yanına çağırıp, yüreğindeki açığı söyler. Suna, babasının bu teklifini reddedip ağlaya ağlaya annesinin yanına gelir, durumu annesine danışır. Suna'nın annesi Ceyran Hanım gözünün yaşını döke döke eşi Semed Han'a söyler:

-Gel sen bizi el içinde rezil eyleme bir baba öz kızını alır mı?

-Ey kadın, hiç öyle şey olur mu? Kızımı sınıyordum ki, görevim temiz kız mıdır?

Ceyran Hanım eşinin sözüne inanır ve gidip kızına da anlatır.

Bir müddet gelip geçer. Gece vakti Semed Han eşini öldürür. Yine bir müddet gelip geçer, Semed Han durup gelir öz kızının yanına, fikrini ona söyler.

Suna'nın nutku kesilir, babasından yedi gün süre ister. Babası kabul eder. Suna sevgilisinin yanına gider, durumu ona söyler. Sevgilisi Hasan söyler:

-Mademki böyledir, git babana söyle ki, filan yerde ateşperestlerden kalma, bir kale var, yedi kata kadar yapılmıştır, ama üstü örtülmemiştir. Bir katta onun üstüne yaptırıp sekiz kat eyle, ondan sonra sana geleyim. O vakte kadar babasının başı karışır, bende seni götürüp kaçırırım.

Sonra razı olur. Babasının yanına gelip, Hasan'ın teklifini babasına söyler. Babası kızının teklifinin kabul eder, aynı gün Montanalıların yedi katlı kalesinin üstüne bir kat daha yaptırmaya başlar. Birkaç günden sonra kalenin sekizinci katı hazır olur.

Suna kaleyi görüp ağlaya ağlaya gider Hasan'ın yanına:

-Bugün akşam babam beni kalenin sekizinci katına götürecektir. Sen de eline bir hançer alıp, gelip saklanırsın merdivenlerin birinde, babam geldiği gibi onu vurup öldürürsün.

Hasan eline bir hançer alıp, gelip dayanır kalenin üst merdiveninde, Semed Han geldiği gibi Hasan ona bir hançer vurup cehenneme gönderir. Bu sırada Suna Hanım yukarıdan bakarmış. Görür ki, Hasan, Semed Hanı vurup öldürdü, sevincinden ne dediğini bilemez. Kalenin üstünden uzanıp, eliyle Hasan'ı selamladığında ayağı burkulup, kaleden aşağı düşer.

¹⁵¹ Baykara, age, s. 25.

Bu manzarayı gören Hasan, Suna'nın ölüsü üstüne gelir, elindeki hançeri yüreğine sokup, sevgilisinin yanına yıkılır. Cemaat birikir, Suna ile Hasan'ın ölümlerini kalede defin ederler. O vakitten sonra kalenin adı olur Kız Kalesi.”¹⁵²

7. 1. 3. Şirvanşahlar Sarayı

Şirvanşah I. Halilullah (1417-1465) zamanında sarayın bazı binaları yapılmaya başlandı. Saray külliyesi birkaç yapıdan meydana geliyordu. Divanhane, türbe, minareli cami, Seyyid Yahya Bakuvi Türbesi, eski cami kalıntısı, Murad kapısı olarak adlandırılan taç kapı, su deposu, hamam kalıntıları saray yapısı içerisinde yer alan yapılarıdır. Saray üç avlu ile bölünmektedir: Yukarı avlu, Orta avlu, Aşağı avlu.¹⁵³

Avlular birkaç basamak ve kemerle birbirine eklenmiştir. Avlular alçak duvarlarla ve dışa açılan birkaç yapıdan oluşmaktadır. Dışarıya doğru açılan beş kapısı vardır. Bu kapılardan en ihtişamlı olanı Murad Kapısı olarak bilinen doğu kapısıdır. Sarayın binaları ayrı ayrı tarihlerde yapılmıştır ve aralarında bir plan birliği yoktur. İlk yapılan yapı saray binasıdır. Saray 52 odalı, iki katlı ana binadan ve ek binalardan meydana geliyordu. Binanın 27 odadan oluşan alt katı hizmetçilerin yaşaması ve saray erzağının depolanması için inşa edilmiştir. Pencereler ise dardır. Sarayın üst katı şah ailesi ve onun yakın adamları için yapılmıştır.¹⁵⁴

Divanhane, sarayın kuzey kısmında yer alır ve binaya bitişiktir. Binaya ait hiçbir belge olmadığı için binanın ne amaçla kullanıldığına dair bilgi mevcut değildir. Ne zaman inşa edildiği hakkında da aydınlatıcı bilgi yoktur. Divanhane güney ve batısında olmak üzere iki kapısı vardır. Divanhane'nin asıl cephesi batı tarafıdır. Mimar esas fikrini batı tarafındaki giriş kapısına ve kapının portalına vermiştir.¹⁵⁵

Murad Kapısı, üzerinde banisi ve yapım tarihini gösteren celi sülüs hattı ile yazılmış Arapça bir kitabesi vardır. Metnin tercümesi: “*Adaletli ve büyük Sultan III. Murad Han'ın hükümlerinde bu binayı Ulu Receb Baba Bakûvî 794'te yaptırmıştır.*” **Keykûbâd Mescidi**, Medrese olarak da kullanılan bina XIV. yüzyılda, daha eski bir yapının temelleri üzerine inşa edilmiştir. **Saray Hamamı**, sarayın aşağı avlusundan doğu tarafında yer almaktadır. Hamam, bir avludan, merkezi sahından ve ona bitişik birkaç odadan ibarettir. **Sarnıç**, Saray hamamının su ihtiyacını karşılamak amacıyla XV. yüzyılda inşa edilmiştir.¹⁵⁶

7. 1. 4. Bayıl Kasrı

Azerbaycan'ın orta asır dönemlerinden kalma önemli abidelerinden biridir. Birkaç asır boyunca Bakü limanının suları altında kalmıştır. XIX. yüzyılın başlarında deniz seviyesinin düşmesi ile birlikte gün yüzüne çıkmış bir sualtı yapıtıdır. Fakat son yıllarda artan su seviyesinden dolayı yapı yeniden sular altında kalmıştır. Araştırmacılar yapıtı “Bayıl Kasrı”, “Sebayıl”, “Sualtı şehri”, “Kervansaray”, “Kömürhane”, “Bend”, “Müdafî İstihkâmı”, “Kala” vb. isimleri ile kullanmışlardır. 1930'lu yıllarda tarihçiler ve arkeologlar tarafından yapılmış araştırmalar sonucunda, Şirvanşah Fehriburz'un döneminde Bakü limanında istihkâm tipli bir yapı inşa edilir. Kasrın uzunluğu 175 metre, eni ise 35 metredir. Yapı arasındaki mesafeler yarım dairevi şeklindeki tepeler vasıtası ile duvarla birleştirilmiştir. Duvarın kalınlığı 1. 2 ile 1.5 metre arasında değişmektedir. Yapıtın 15 tepesi bulunmaktadır. Kasma güney ve kuzeybatı semtinden olmak üzere iki giriş kapısı vardı. Aynı semtlerde olan üç dairevi tepenin kasma girmek için 1.3 metre eninde bir kapısı vardır. Aynı zamanda sekizinci ve dokuzuncu tepeleri birleştiren kuzeybatı duvarında da kapılar bulunmaktadır. Tepelerin bazılarında ise yukarıya çıkmak amacıyla taş merdivenler yapılmıştır.¹⁵⁷

7. 1. 5. Nardaran Kalesi

Bakü şehrinin 30 km uzaklıkta ve Aşşeron yarımadasının kadim kentlerinden bir olan Nardaran'da, şehir mezarlığının yakınlarında yer alan bir kaledir. Kale dairesel bir tepeden ve dört köşeli kale duvarlarından meydana gelir. Tepenin yüksekliği 12 metre, duvarın yüksekliği ise belirsizdir. Kale kuzey tarafından 8 metre, güneybatı tarafından ise 5 metredir. Kalenin birinci katında derin bir kuyusu vardır. İkinci katında taş merdiven yer alır. Üçüncü katında ise yıkılmıştır. Fakat duvar içerisinde taş merdivenlerin izleri ise zamanında kalenin dördüncü katının da olduğunu göstermektedir.¹⁵⁸

7. 2. Mescitler-Camiler

7. 2. 1. Muhammed İbn Ebubekir Mescidi

¹⁵² Ehliman Ahundov, *Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri*, Aktaran Semih Tezcan, Ankara Üniversitesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978, s. 415-417.

¹⁵³ Zakir Nebati, *Bakü Şirvanşahlar Sarayı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s.29, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi; Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 239.

¹⁵⁴ Nebati, *age*, s. 30; Memmedova, *age*, s. 100; Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 239.

¹⁵⁵ Nebati, *age*, s. 36; Memmedova, *age*, s. 101.

¹⁵⁶ Nebati, *age*, s. 63-70.

¹⁵⁷ Memmedova, *age*, s. 71-74.

¹⁵⁸ Memmedova, *age*, s. 93.

Mescit ismini üzerinde bulunan kitabeden almıştır. Giriş kapısının solunda dikdörtgen taş levha Arapça yarı kuffi hat ile yazılmış bir kitabe bulunmaktadır. Kitabenin yapılan tercümesine göre; “*Bismillahirrahmanirrahim! Bu cami binası (inşa etmeyi) üstat, reis Muhammed ibn Abubekir emretti. Dört yüz yetmiş bir yılı (H. 471/1078-1079 yılında).*” Mescit, Bakü'nün en sağlam kalan yapıtlarından biridir.¹⁵⁹

Mescit, XVIII. yüzyıldan itibaren “Sınık Kale” olarak adlandırılmaya başlar. Bu ismi almasındaki etken 1723 yılında Rusların Bakü şehrine yaptıkları hücumlar ile alakalıdır. Rusların asıl hedefi Bakü limanını alarak İran üzerinden Hindistan topraklarına ulaşmaktır. Buna göre 1723 yılında Genarel Matyuşki'nin komutasındaki 15 Rus savaş gemisi Bakü sahillerine ulaşır. Ruslar, şehrin yöneticisine ultimatom vererek şehri teslim etmesini istemişlerdir. Ultimatom teklifinin reddedilmesi üzerine Ruslar şehri muhasara altına alırlar. Uzun süren mücadeleler sonrasında direnci kırılan şehir halkı kaleyi teslim etmek zorunda kaldı. Bu olaydan sonra 1880-90 yıllarında bazı Bakü sakinleri hasar gören Muhammed Mescidinin minaresini tamir etmediler. Onlar bunu Bakülülülerin Ruslara karşı boyun eğmediklerini ve yiğitliklerinin bir nişanesi olarak saklamışlardır. O vakitten sonra halk arasında “Sınık Kale” adını almıştır.¹⁶⁰

İki katlı ve dikdörtgen bir tarzda inşa edilen mescidin alt katında, güneye doğru açılan kapısı ve iki penceresi vardır. Mescidin kuzey cephesinde giriş kapısı bulunmaktadır ve buradan mescidin harım kısmına gidilmektedir. Aynı zamanda kuzey cephesinde içeriye doğru genişleyen iki pencere mevcuttur. Güney cephesinde mihrap çıkıntısı, sivri kemerli ve şebekeli pencere vardır. Mihrabın her bir yanında pencere gözü açılmıştır. Mescidin çatısı düz olmakla birlikte kenarları kesme taşlarla, testere dişine benzer şekilde inşa edilmiştir.¹⁶¹

Mescidin tam yanında, batı tarafında Bakü ve Apşeron'un diğer minarelerinden farklı olarak 12 metre yüksekliğinde bir minare yer alır. Minarenin şerefesinin yukarı bölümünde geometrik desenlerle süslenmiş tavan taşlarından bölme ve ondan aşağıda ise stalaktit bir şerit yer alır. Şeridin altında minarenin çevresi boyunca Kur'an-ı Kerim ayetlerinden meydana gelen bir kitabe vardır. Bu kitabe de İsrâ Suresi'nin 81 ve 82. Ayetleri yazılmıştır.¹⁶²

Yapılan arkeolojik kazılara göre mescidin yukarı katı XIV-XVII, aşağı katı ise IX-XIII. yüzyıl dönemlerine aittir. Mescidin aşağı katında camlı ve camsız olmak üzere kilden yapılmış kapılara rastlanmıştır.¹⁶³

7. 2. 2. Bibiheybet Camisi

Şıhlar Köyünde, şehirden 5-6 km mesafede bulunan ve günümüzde de ibadete açık bir camidir. Cami deniz kıyısından yarım km mesafede inşa edilmiştir. Caminin yanında 20 metre yüksekliğinde bir minare vardı ve camiye bitişik olarak türbe, kümbet ve mezarlıklar yer almaktaydı.

Caminin yapılması hakkında bazı rivayetler vardır. Bir rivayete göre, yedinci İmam Musa Kâzım halifelerin takibinden kaçarak Bakü'ye gelmiş ve kızının olduğu türbenin yerinde inşa edilmiştir. Bir diğer rivayete göre ise, Mekke'nin Kureyş kabilesinden olan hâkimlerinin Hz. Muhammed taraftarlarıyla mücadelesi zamanı bazı kişilerin kaçtığı anlatılır. Onların arasında ailesiyle birlikte 8. İmam Rıza da vardır. Kaçış sırasında onlar ayrı düşmüş, İmam'ın kendisi Horasan'a kızı ve kız kardeşi Bakü yöresine varmışlardır. Onlar şimdiki Şıhlar köyünün bulunduğu araziye yerleşmiş ve burada da vefat etmişler onların defnedildiği yerde türbe ve cami inşa edilmiştir. İmamın kızının adı Höküme Hanım idi. Onun Heybet adında bir hizmetçisi vardı. Hizmetçisi de aynı yere gömülmüştü. Heybet, Höküme Hanıma “bibi” yani “hala” diye seslendiğinden dolayı camide “Bibiheybet” yani “Heybet'in bibisinin camisi” adına almıştır.¹⁶⁴

7. 2. 3. Cuma Mescidi

Kaynaklarda bazen “mescit” bazen de “cami” olarak geçmekte olan ve aynı zamanda Bakü'nün en büyük yapısı olan mescit H. 780/1378-1379 yılında mecûsi mabedinin kalıntıları üzerinde inşa edilmiştir. Mescitte yer alan kitabelerin birinde “... *Bu imaretin tamiri için emretti Şerafettin Mahmud 709 Receb ayı*” metni yer almaktadır. Mescidin dış duvarları yamuk ve düzensiz bir altıgen biçiminde inşa edilen mescidin yapı malzemesi taştır. Mescit, karmaşık planlı olup birçok görevli odalarından ve harım¹⁶⁵ kısmından oluşmaktadır. Harım bölümü kare şeklindedir.¹⁶⁶

Mescidin güney tarafında XV. yüzyılda inşa edilmiş ve mescitten bağımsız olarak ve düzgün kesme taşlarla inşa edilen bir minaresi bulunmaktadır. Yerden yüksekliği yaklaşık 40 metre yüksekliğindedir.

¹⁵⁹ Nebati, *age*, s. 24; Memmedova, *age*, s. 118-119; Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 217.

¹⁶⁰ Meşedihanım Nemet-Vefa Quliyeva, “Azerbaycan Tarihinin Tebliğinde İçeri Şehir Abidelerinin Ehemmiyeti”, s. 89.

¹⁶¹ Nebati, *age*, s. 24.

¹⁶² Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 217-218.

¹⁶³ Memmedova, *age*, s. 118.

¹⁶⁴ Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 233-234.

¹⁶⁵ Harem dairesi, harem.

¹⁶⁶ Nebati, *age*, s. 27; Çağlıtütüncügil, *agm*, s. 28, 31.

Minarenin gövdesi silindirik şeklinde olup yukarıya doğru incelmektedir. Minarenin içerisi mazgal pencereler vasıtasıyla aydınlatılmaktadır. Şerefesinin altında neshî hatlı geniş bir kitabe bulunmaktadır. Şerefenin korkulukları taş levhalardan yapılmıştır. Petek kısmı kısa ve sivri kemerli bir yapıdadır. Şerefe kapısı dikdörtgen planlıdır. Kûlah kısmı ise kubbeli ve dilimlidir. Giriş kapısı taş işçiliğinde hem Avrupalı hem de geleneksel motifleri görmek mümkündür.¹⁶⁷

7. 2. 4. Nizameddin Mescidi

Yapının giriş kapısı üzerinde yer alan kitabeğe göre mescidin inşa edilmesini Fahreddin oğlu Emir Nizameddin Emir Hacı emretmiştir. “*el-Emir Nizamed-din Emir-i Hac. b. sahih el-Ezem Fahr-ed-Din*). H. 730/1319-1330 yılında inşa edilmiştir.¹⁶⁸

Abideye zamanla ilaveler yapılmış olup bu kısmında yer alan bir kitabeğe göre, “*mescidin yapılmasına Nasreddin Kutluşah oğlu Şerafeddin Şeyh Mahmud yedi yüz seksen altıncı yılda emretmiştir. H. 786/1384-1385*.” Yine mescidin üzerinde bulunan tarihlere göre 1837, 1856, 1867, 1876 yıllarında ve XIX. yüzyıl başlarında birkaç defa tamirata yapılmıştır. Bu yazılarda da usta Abbas Ali'nin, Süleyman'ın isimleri yer almaktadır.¹⁶⁹

7. 2. 5. Gileyli Mescit

İki aşamalı olarak inşa edilmiştir. Birinci kısım 1309 yılında Şirvanşahlar zamanında, ikinci kısım ise XIX. yüzyılın ikinci yarısında yapılmıştır. İlk aşamada yapılan mimari özellikler ve detaylar yeni inşa edilen kısımda da tekrar edilerek mescitteki bütünlük korunmuştur. Birinci kısımda pencereler, dikdörtgen tarzda ve taş şebekeli korkuluklu olarak yapılmıştır. Mescidin ön cephesinde Arapça bir kitabe bulunmaktadır.¹⁷⁰

7. 2. 6. Çin Mescit

Mescitte bulunan kitabeğe Fadlullâh İmam Osman b. Şirvanî'nin emri üzerine H. 777/M. 1375 yılında inşa edilmiştir. Dikdörtgen planlı ve örtüsü düz tonozlu olup harîm bölümünden oluşmaktadır. Mescidin giriş kapısı üzerinde bir kitabe bulunmaktadır. Giriş kısmı sivri kemerli olarak yapılmıştır. Aynı zamanda ön cephesinde iki küçük pencere mevcuttur.¹⁷¹

7. 2. 7. Molla Ahmed Mescidi

XIV. yüzyılın başlarında Nasreddin Kuştasp b. Hasan Hacıbaba isimli bir şahıs tarafından inşa ettirilmiştir. Dikdörtgen planlı olarak inşa edilen mescit sadece harîm kısmından ibarettir. Mescidin örtüsü düz tonozdur. Ön cephesinde sivri kemerli kapısı ve penceresi vardır. İnşâ kitabesinde mimarın ismi Üstat Mahmud b. Saâd olarak yazılmıştır.¹⁷²

7. 2. 8. Mekteb Mescit

Hanımlara ait medrese olarak da kullanılan mescit 1301 yılında inşa edilmiştir. Harîm kısmından müteşekkil olup kare planlıdır. Dikdörtgen bir odası mevcut olup, tek kubbeli bir yapıdır.¹⁷³

7. 2. 9. Şeyh İbrahim Mescidi

H. 818/M. 1415-1416 yılında Hacı Amirşah b. Yakub tarafından inşa edilmiştir. Dikdörtgen planlı olup taç kapılıdır. Ön cephesi yerli ve Avrupa mimarisi ile işlenmiştir.¹⁷⁴

7. 2. 10. Hıdır Mescit

1301 yılında dikdörtgen planlı ve iki katlı olarak inşa edilmiştir. Katlar arasında ahenk yoktur.¹⁷⁵

7. 3. Kervansaraylar

7. 3. 1. Sengeçal Kervansarayı

Kervansaray, Bakü-Astara yolu üzerinde, Bakü şehrinde 40 km uzaklıkta inşa edilmiştir. Dikdörtgen planlı bir yapıya sahiptir. Kapının her iki yanında iki dikdörtgen oda bulunmaktadır. İkinci bölümde ise üç adet odası vardır. Bu odalardan başka, birinci bölümde gelen konukları ağırlamak amacıyla yapılan odalar yer alır.

¹⁶⁷ Nebati, *age*, s. 27; Çağlıtütüncügil, *agm*, s. 31-32.

¹⁶⁸ Memmedova, *age*, s. 120.

¹⁶⁹ Memmedova, *age*, s. 121.

¹⁷⁰ Nebati, *age*, s. 25.

¹⁷¹ Nebati, *age*, s. 25.

¹⁷² Nebati, *age*, s. 25.

¹⁷³ Nebati, *age*, s. 27-28.

¹⁷⁴ Nebati, *age*, s. 25.

¹⁷⁵ Nebati, *age*, s. 25.

Kervansarayın Arapça olarak yazılmış bir kitabesi bulunmaktadır. Yer alan kitabeye göre, yapının inşa edilmesi H. 843/1439-1440 yıllarında Şirvanşah Halilullah tarafından emredilmiştir.¹⁷⁶

SONUÇ

Apşeron yarımadası Kaslar, Massagetler, Subiler, Turukkiler ve Hunlar gibi Türk topluluklarının meskûn olması sonucunda bölgenin Türkleşmesine katkı sağladı ve günümüze kadar da Türk toplumlarının yaşadığı bir bölge oldu.

İslam fetihlerinin yaşandığı dönemde doğu ve batıda iki süper güç olarak Bizans ve Sasani Devleti bulunmaktaydı. İki devletin aralarında yaptıkları uzun mücadeleler sonucunda yıkılma süreci yaşanırken, İslam Halifeleri için ise durum tam tersi idi. Yaşanan mücadeleler İslam fetihlerinin hız kazanması için elverişli bir ortam hazırladı ve İslam'ın geniş alanlara yayılmasına katkı yaptı.

Yine Selçuklu akınlarının meydana geldiği dönemde Azerbaycan ve Bakü bölgesinde siyasi belirsizliklerin yaşanması sonucunda Selçuklu akınlarının başarıya ulaşmasını söz konusu oldu. Bölgede Şirvanşahlar Devleti etkin bir güç olsa da tarihleri boyunca çeşitli devletlerin egemenliği altında kalarak onların vasalı bir yönetim sergilemişlerdir. Diğer devletlerin egemenliği altında kalmış olsalar bile Bakü şehrinin gelişmesi için büyük yatırımlarda bulunmayı da ihmal etmediler. Birçok alanda mimari eserler yapmalarına rağmen en önemli yapıtlardan biri de Şirvanşahlar Saray Kompleksi olmuştur. İnşa edilen Şirvanşahlar Saray Kompleksi varlığını koruyarak günümüze kadar gelmeyi başarmıştır. Yine bu dönemde sanata-sanatçıya, âlimlere, şairlere büyük destek verilmiştir. Özgür bir ortamın olması neticesinde özgün yapıtlar ortaya çıkmıştır.

Bölgeye en büyük zararı ise Moğolların verdiği görülmektedir. Moğolların yaptığı yıkıcı faaliyetler neticesinde ticaret ve tarım durma noktasına gelmiştir. Gümrük vergisi olarak alınan rahtar vergisi de ticaretin yavaşlamasına neden olan bir uygulama olmuştur. Aynı zamanda bölgede yaşanan doğal afetler sonucunda şehrin tahrip olmasına yol açmıştır. Bu durum bölgenin Eskiçağ ve Erken Orta Çağ dönemlerine ait tarihi sürecin aydınlatılmasında bilgi yetersizliğine neden olmuştur.

¹⁷⁶ Memmedova, *age*, s. 111-112.

KAYNAKLAR

Kitaplar

- Abu'l-Farac, Gregory, *Abû'l Farac Tarihi*, Süryaniceden İngilizceye çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, cilt 1-2, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- AĞAYEV, Ramil, *Arap Hilafeti Devrinde Azerbaycanın Ahalisi*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi A. A. Bakıhanov Adına Tarih Enstitüsü, Bakü 201.
- Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, Haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011.
- AHUNDOV, Ehliman, *Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri*, (Aktaran Semih Tezcan), Ankara Üniversitesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978.
- Aknerli Grigor, *Okçu Milletini Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.
- ALİCAN, Mustafa, *Tarihin Kara Yazısı Moğollar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016.
- APAK, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, Cilt 2, Ensar Yayınları, İstanbul 2013.
- AŞURBEYLİ, Sara, *Şirvanşahlar Devleti VI-XVI. Asırlar*, Avrasya Press, Bakü 2006.
- AŞURBEYLİ, Sara, *Bakü Şehrini Tarihi*, çev. Sevinç Üçgül, Teas Press, İstanbul 2017.
- Azîmî, *Azîmî Tarihi, Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538-1038/39-1143/44)*, çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.
- BAKIHANOV, Abbaskulu Aga, *Gülistan-i İrem*, Tercüme M. Askerli, Bakü 2000.
- BAKIR, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara 2000.
- BAKIR, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Mamulleri Sanayi*, Ankara 2001.
- BAKIR, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara 2002.
- BAKIR, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara .
- BAYKARA, Tuncer, *Kız Kulesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004.
- BEDİRHAN, Yaşar, *Selçuklular ve Kafkasya*, Nobel Kitap, Ankara 2014.
- Bİ, Mahmut, *Kafkas Tarihi*, Cilt 2, Berikan Yayınevi, Ankara 1991 .
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul 2017.
- Çelebi, Evliya, *Seyahatname*, Cilt 1-2, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966.
- Çelebi, Âsafî Dal Mehmed, *Şecâ'atnâme*, Haz. Mustafa Eravcı, Mvt Yayıncılık, İstanbul 2009.
- Ebû Cafer Muhammed Bin Cerir'üt-Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. 3-4, Tercüme M. Faruk Güntunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul.
- Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi (953-955), 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Ülkesine Yolculuk*, Tercüme ve Notlar, Serdar Gündoğdu, Kronik Kitap, İstanbul 2017.
- Ebû'l Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, Tercüme ve Yayına Hazırlayan, Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- el-Bakuvi, Abdürreşid, *Telhis el-Asar ve Ecaib el-Melik el-Gehbar (Anıtlar'ın Hülesası ve Kudretli Hükümdarın Mucizeleri)*, Sur Neşriyat, Bakü 1992.
- el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- el-Gırnâtî, Ebû Hamid Muhammed, *Gırnâtî Seyahatnamesi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.
- Fetullayev, Şamil-Fiqarov, *Abşeron Mimarlığı*, "Şark-Garp" Neşriyat Evi, Bakü 2013.
- Genceli Kiragos, *Moğol İstilasası 1220-1265*, Tercüme Mahmut Kemal Bey, Günümüz Türkçesine Aktaran ve Notlandıranlar, Fuat Hacısalıhoğlu-İlhan Aslan, Post Yayınları, İstanbul 2018.
- Halife b. Hayyât, *Tarihi Halife b. Hayyât*, çev. Abdulhalik Bakır, Ankara 2008.
- Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, çev. V. Minorsky, Türkçeye çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008.

- İbn Battûta Tancî, Ebû Abdullah Muhammed, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, Çeviri ve Kısa Notlar, A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014.
- İbn Havkal, *Sûrat el-Arz (10. Asırda İslâm Coğrafyası)*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.
- İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008.
- İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fit-tarih*, çev. Ahmet Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- İLKİN, Qılman, *Bakü ve Bakülüler*, Nurlar Neşriyat, Bakü 2006.
- İPEK, Ali, *Azerbaycan Tarihi'ne Giriş*, Lalezar Kitabevi, Ankara 2007.
- İsmailov, Mahmud, *Azerbaycan Tarihi (İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar)*, Aktaran Vefa Kurban, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014.
- İstahri, *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2005.
- Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi, Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- KEYBULLAYEV, Gıyaseddin, *Kadim Türkler ve Ermenistan*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1992.
- Kiragos, Genceli, *Moğol İstilas 1220-1265*, Ter. Mahmut Kemal Bey, Türkçeye Aktaran, Fuat Hacısalıhoğlu-İlhan Aslan, Post Kitap, İstanbul 2018.
- KOÇMAN, Asaf, *Azerbaycan Coğrafyası*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1994.
- KÜRKÇÜOĞLU, Erol, *Nahçıvan Tarihi (V-XV. Yüzyıllar)*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2007.
- LAMB, Harold, *Moğollar'ın Efendisi Cengiz Han*, çev. A. Göke Bozkurt, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006.
- MEHMETOV, İsmail, *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı Tarihi, Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Haz. Ekber N. Necef-Şamil Necefov, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2009.
- MEMMEDOVA, Şarqiyye, *Azerbaycan'ın Tarihi-Mimarlık Abideleri*, Malumat Kitapçısı, Bakü 2008.
- Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- Mesudî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat, Azra Matbaacılık, İstanbul 2018.
- Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- NEBATİ, Zakir, *Bakü Şirvanşahlar Sarayı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- NİKİTİN, Afanisiy, *Üç Deniz Ülkesine Seyahat*, çev. Serkan Acar, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- NURİYEVA, İrade, *Azerbaycan Tarihi (En Kadim Zamanlardan-XX. Yüzyıl Başlarına Kadar)*, Bakü 2015.
- PİATİGORSKY, Jacques-Sapir, Jacques, *Hazar İmparatorluğu VII.-XI. Yüzyıllar, Atlı Bir Kavmin Gizemi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2007.
- PİRİYEV, Vaqif, *Azerbaycanın Tarihi-Siyasi Coğrafyası*, Müellim Neşriyatı, Bakü 2006.
- POLO, Marco, *Marko Polo Seyahatnamesi*, Haz. Filiz Dokuman, Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz.
- Şerifli, X. M., *IX. Asrın İkinci Yarısı-XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, Bakü 2013.
- ŞEVKET, Doktor Fahrettin, *İrân*, Haz. Derya Örs, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018.
- TOGAN, Ahmed Zeki Velidi, *Azerbaycanın Tarihi Coğrafyası*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi A. A. Bakıhanov Adına Tarih Enstitüsü, Bakü 2009.
- ÜSTÜNYER, İlyas, *Kaf Dağı'nın Güney Yüzü Gürcistan, Kültür-Gelenek-Mekân-Kimlik*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2010.
- VELİHANLI, Naile, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1993.
- VERDİ, İbnü'l, *Selçuklular*, Tercüme, Mustafa Alican, Kronik Kitap, İstanbul 2017.

ZEHTABİ (Kirişçi), Muhammed Taki, *İran Türklerinin Eski Tarihi*, çev. Ferhad Rahimi), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010.

Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri

ÇAĞLITÜTÜNCÜĞİL, Ersel, *Azerbaycan'daki İslâmî Dönem Yapılarında Süsleme*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2007.

EĞİLMEZ, Savaş, *Selçuklu-Gürcü İlişkileri (1060-1157)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2001.

İbrahim b. Muhammed, *Âdâbu'l-Hilâfe ve Esbâbu'l-Hisâfe*, Haz. Hayrullah Acar, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.

MÜRSELOV, Cengiz, *İslâmî Dönemde Şirvan Tarihi (Hicri İlk Üç Asır)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

URUÇ, Mizgin, *Şirvanşahlar (VI. Yüzyıldan XI. Yüzyıla Kadar)*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2015.

VALİŞOV, Ziya, *Bir İslam Şehri Bakü (Kuruluşundan XVI. Yy. Başına Kadar)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008.

YILMAZ, Ahmet, *Ortaçağ Boyunca Güney Azerbaycanın Tarihi Coğrafyası*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2013.

YILMAZ, Bülent, *Celayirliler, Kabile-Devlet*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2002.

Ansiklopedi Maddeleri

AKSU, Hüsamettin, "Hurûflük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul 1998, s. 409-412.

APAYDIN, H. Yunus, "Zâhiriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 44, İstanbul 2013, s. 93-100.

ATEŞ, Ahmed, "Deylem", *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1945, s. 567-573.

AYDIN, Mustafa, "Karabağ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001, s. 367-368.

AYDIN, Mustafa, "Şeki", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C. 38, İstanbul 2010, s. 489-491.

AYDIN, Mustafa, "Şirvan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, s. 204-206.

AYDIN, Mustafa, "Tiflis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul 2012, s. 150-153.

AYDINLI, Osman, "Semerkant", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2009, s. 481-484.

BAKIR, Abdulhalik-Altungök, Ahmet, "Erken Ortaçağlarda Tebriz", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/1, 2015, s. 63-99.

"Bakü Halısı", *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 2004.

BALA, Mirza, "Karabağ", *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1955, s. 212-217.

BALA, Mirza, "Bakü", *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1961, s. 259-261.

BALA, Mirza, "Hemedan", *İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1964, s. 420-425.

BARTHOLD, W., "Derbend", *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1945, s. 532-539.

BEN CHENEB, Moh., "Kefe", *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1955, s. 535-537.

BİLGİLİ, Ali Sinan, "Tebriz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul 2011, s. 219-222.

ÇEÇEN, Kâzım, "Bent", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: V, İstanbul 1992, s. 460-465.

DURDUN, Davut, "Bakü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, s. 550-551.

EFENDİZÂDE, Oktay, "Gence", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul 1996, s. 17-20.

HUART, CL., "Şiraz", *İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1970, s. 562-563.

KARAMANLI, Hüsamettin M., "Nahçıvan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul 2006, s. 294-297.

- MUHAMMEDOĞLU, Aliyev Salih, "Derbend", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, s. 164-166.
- MUHAMMEDOĞLU, Aliyev Salih, "Erdebil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1995, s. 276-277.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Arran", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1991, s. 394-395.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Zencan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 44, İstanbul 2013, s. 251-253.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Merâğa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, İstanbul 2004, s. 162-163.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Nişâbur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, İstanbul 2007, s. 149-151.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Şiraz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, s. 182-184.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Urmiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul 2012, s. 179-180.
- ÖZTÜRK, Yücel, "Kefe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, İstanbul 2002, s. 182-184.
- USLU, Recep, "Hüzistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul 1998, s. 436-439.
- YAZICI, Tahsin, "Deylem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, s. 263-265.
- YAZICI, Tahsin, "Gılân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul 1996, s. 68-69.
- YAZICI, Tahsin, "Hemedan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, s. 183-185.

Makaleler

- ALİYEYEV, İkrar-Nerimanov, İ. H., "Orta Tunç Devri", *Azerbaycan Tarihi*, Cilt 1, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi A. Bakıhanov Adına Enstitüsü, Bakü 2007, s. 97-117.
- BALLI, Hasan Hüseyin, "Hurûflilik Nedir?", *Mezhep Araştırmaları*, IV/2 (Güz), 2011, www.emakalat.com, s. 31-48.
- DOSTİYEYEV, Tarik, "Kafkaslardaki Eski Türk Şehri Şabran", *Karadeniz Araştırmaları-1*, Editör, Osman Karatay, Bahar, Sayı 1, Çorum 2004, s. 10-20.
- DURMUŞ, İlhami, "Massagetler", *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Bilig-3/Güz'96, Ankara, s. 86-91.
- ELEKBEROV, Alekber, "Lulubi Etnoniminin Kökeni", çev. Muhammet Kemaloğlu, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, Sayı 9, Ocak 2014, Gümüşhane, s. 236-246.
- GURBANOV, Abbas, "Abbasiler Dönemine Kadar Azerbaycan'ın Siyasi Tarihine Genel Bir Bakış (10-132/632-750)", *İSTEM*, Yıl:5, Sayı:9, 2007, s. 121-134, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/260716>
- ÖZGÜL, Oktay-Ceylan, Nezahat, "Eskiçağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt IV, Sayı XIII, 2017, Aralık, s. 24-62.
- PAŞAYEVA, Valide, "Azerbaycan Halı Sanatı Tarihine Bir Bakış", https://dergipark.org.tr/ataunigsed/issue/2573/33136#article_cite s. 77-94.
- Sayan, Yüksel, "Bakü Kız Kalesi", *Sanat Tarihi Dergisi*, Sayı XV/I, Nisan/April, 2006, s. 113-124.
- TUNÇ, Zekiye, "En Eski Çağlardan Hazar Devleti Akınlarına Kadar Azerbaycan'da Türk İzleri", https://www.academia.edu/15068878/EN_ESK%C4%B0_%C3%87A%C4%9ELARDAN_HAZAR_DEVLET%C4%B0_AKINLARINA_KADAR_AZERBAJCAN_DA_T%C3%9CRK_%C4%B0ZLER%C4%B0, 2015, s. 202-212.

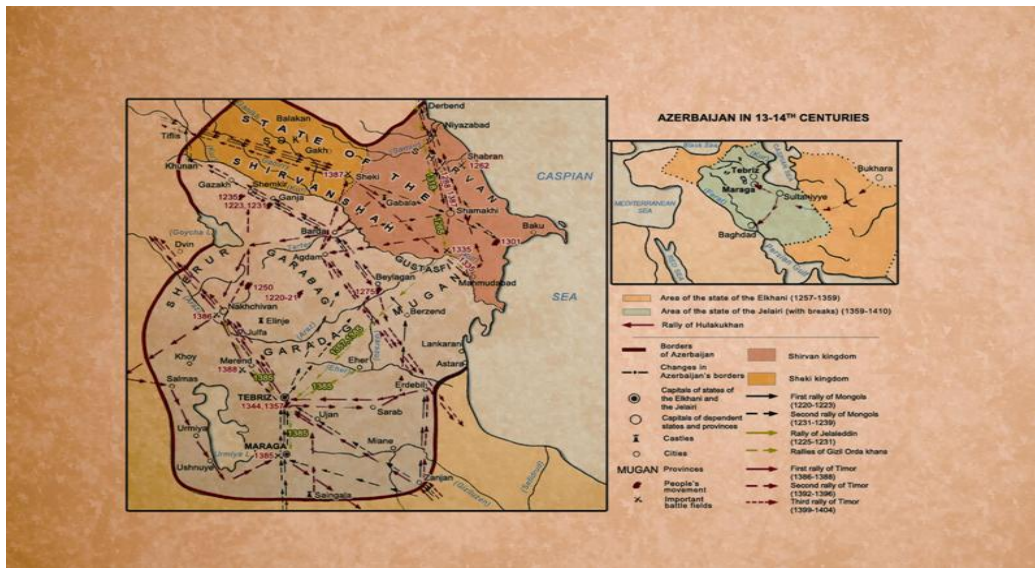
Bildiriler

- BAKIR, Abdulhalik, (2018), "Ortaçağ Irak'ında Türk Varlığı ve Kültürünün Yaygınlaştırılmasını Kolaylaştıran Faktörler", *Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğuda Türkmenler (Irak, İran, Suriye) Sempozyumu (08 Mayıs 2014)*, (ed. Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR, Ahmet ALTUNGÖK), İstanbul, s. 19-40.

EKLER:

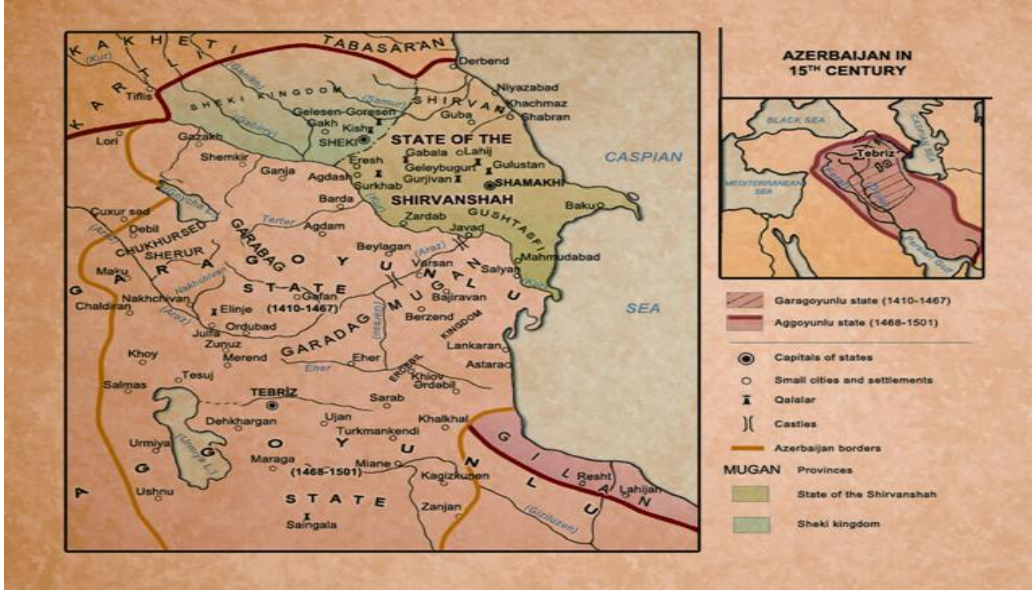

Resim 1: IX. Yüzyılın İkinci Yarısı ve X. yüzyıllarda Azerbaycan'ın Siyasi Durumu. (https://www.google.com.tr/search?biw=1366&bih=608&tbm=isch&sa=1&ei=hB3xXJLGN5AjLsPqJOcAg&q=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+d%C3%B6vl%C9%99ti&oq=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+&gs_l=img.1.3.0i67j0i2j0i67j0i2j0i30i4.1926.1926..4587...0.0..0.254.254.2-1.....0....1..gws-wiz-img.b_qmjH3IWEA#imgrc=8xaqJuASUFzofM:)

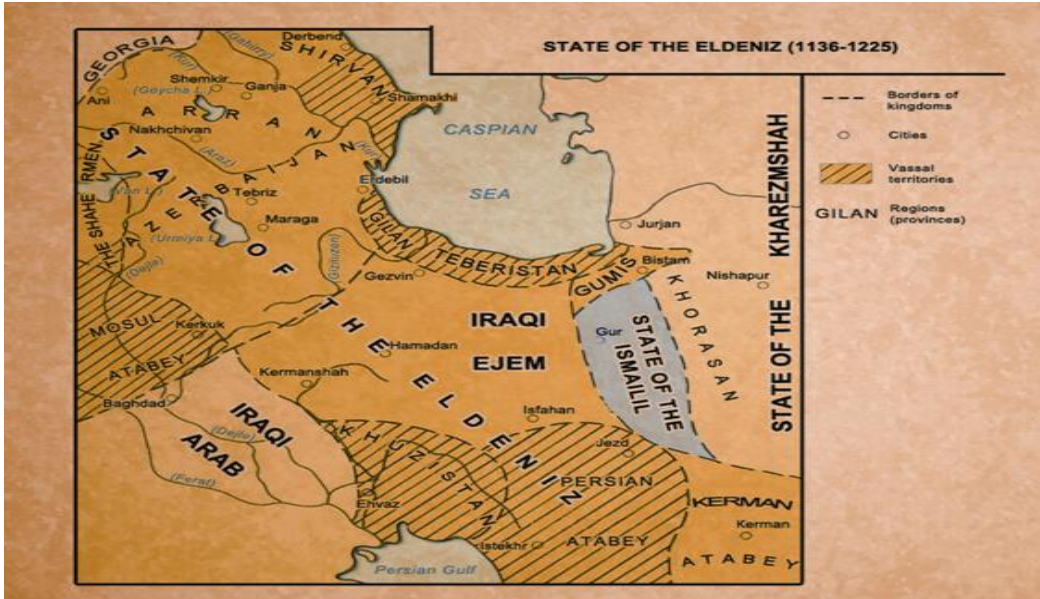

Resim 2: XIII. Yüzyılda Azerbaycan'ın Siyasi Durumu. (https://www.google.com.tr/search?biw=1366&bih=608&tbm=isch&sa=1&ei=hB3xXJLGN5AjLsPqJOcAg&q=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+d%C3%B6vl%C9%99ti&oq=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+&gs_l=img.1.3.0i67j0i2j0i67j0i2j0i30i4.1926.1926..4587...0.0..0.254.254.2-1.....0....1..gws-wiz-g.b_qmjH3IWEA#imgrc=kBwPxkLISWKM:)

AZERBAIJAN'IN GÖZBEBEĞİ BAKÜ ŞEHRİNE GENEL BİR BAKIŞ

Resim 3: XV. Yüzyılda Azerbaycan'ın Siyasi Durumu.
([https://www.google.com.tr/search?biw=1366&bih=608&tbm=isch&sa=1&ei=hB3xXJLGN5AjLsPqJOCa&q=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+d%C3%B6v1%C9%99ti&oq=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+&gs_l=img.1.3.0i67j012j0i67j012j0i3014.1926.1926.4587...0.0.0.254.254.2-1.....0....1..gws-wiz\)](https://www.google.com.tr/search?biw=1366&bih=608&tbm=isch&sa=1&ei=hB3xXJLGN5AjLsPqJOCa&q=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+d%C3%B6v1%C9%99ti&oq=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+&gs_l=img.1.3.0i67j012j0i67j012j0i3014.1926.1926.4587...0.0.0.254.254.2-1.....0....1..gws-wiz<img_b_qmjH3IWEA#imgdii=ltHjWUj9WjJXM:&imgcr=kBwPxCakLISWKM:)

Resim 4: Azerbaycan Eldeniz (İldeniz) Devleti (1136-1225).

[https://www.google.com.tr/search?biw=1366&bih=608&tbm=isch&sa=1&ei=hB3xXJLGN5AjLsPqJOCa&q=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+d%C3%B6v1%C9%99ti&oq=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+&gs_l=img.1.3.0i67j012j0i67j012j0i3014.1926.1926.4587...0.0.0.254.254.2-1.....0....1..gws-wiz](https://www.google.com.tr/search?biw=1366&bih=608&tbm=isch&sa=1&ei=hB3xXJLGN5AjLsPqJOCa&q=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+d%C3%B6v1%C9%99ti&oq=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+&gs_l=img.1.3.0i67j012j0i67j012j0i3014.1926.1926.4587...0.0.0.254.254.2-1.....0....1..gws-wiz<img_b_qmjH3IWEA#imgdii=r1wSuqKEO-IlGM:&imgcr=kBwPxCakLISWKM:)

Resim

5:

Şirvanşahlar

(Sarayı https://www.google.com.tr/search?biw=1366&bih=608&tbm=isch&sa=1&ei=ih3xXIO9L42xUKiArogD&q=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+saray%C4%B1&oq=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+&gs_l=img.1.2.0i3j0i67j0i2j0i30i4.516973.517923..519933...0.0..0.261.1515.0j3j4.....0....1..gws-wiz-img.....0i24.qTy7y6SgvTY#imgrc=Ndhz4xxqc-ouuM:)

Resim

6:

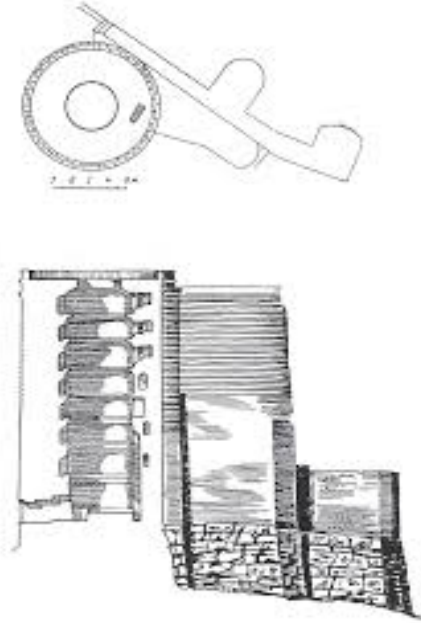
Şirvanşahlar

(Sarayı https://www.google.com.tr/search?biw=1366&bih=608&tbm=isch&sa=1&ei=OyDxXMbTGsWqgwf94nYAQ&q=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+d%C3%B6v1%C9%99ti&oq=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+&gs_l=img.1.3.0i2j0i67j0i3j0i30i4.13713.14475..16370...0.0..0.316.1407.2-5j1.....0....1..gws-wiz-img.n2pu4mqggV8#imgrc=3OEDHfh-ASwnrM:)

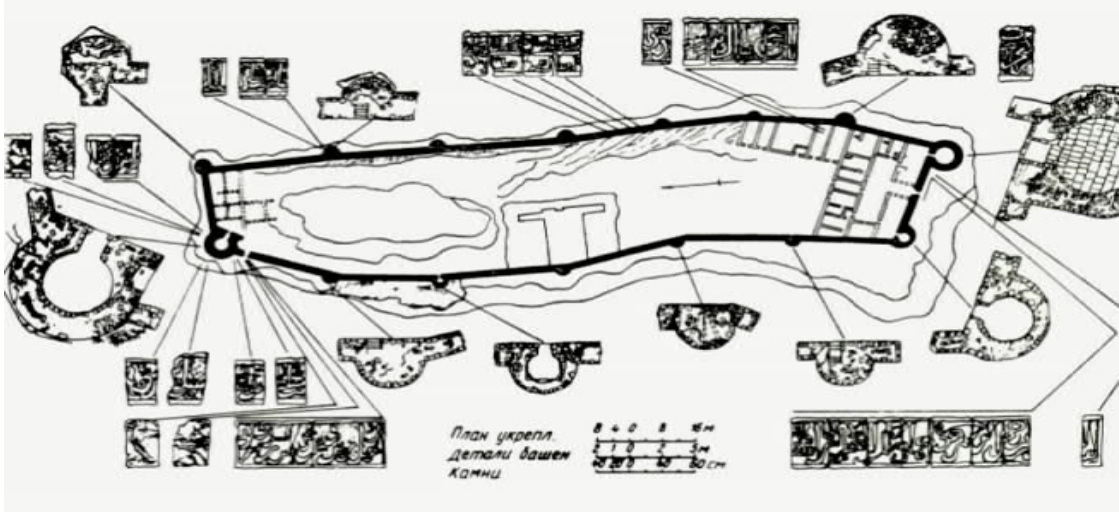

Resim 7: Bakü Kız Kalesi (Kulesi).

https://www.google.com.tr/search?biw=1366&bih=608&tbm=isch&sa=1&ei=ySDxXOLFef-GjLsPq9Ku0As&q=bak%C3%BC+k%C4%B1z+kulesi&oq=bak%C3%BC+k%C4%B1z+kulesi&gs_l=img.3...46852.52194..52629...0.0..0.298.2269.0j2j8.....0....1..gws-wiz-img.AOQyudLp8F8#imgrc=BPWddya_MUuPdM:

Resim 8: Bakü Kız Kalesi Mimari Şekli (Sayan, Yüksel (2006), “Bakü Kız Kalesi”, *Sanat Tarihi Dergisi*, Sayı XV/I, Nisan/April, ss. 113-124.)

Resim 9: Bayıl Kastrının Planı.

https://www.google.com.tr/search?q=bay%C4%B1l+kast%C4%B1&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwj3pvX05sXiAhWIwsQBHFtzDdYQ_AUIDigB&biw=1366&bih=657#imgrc=hV4locsgTKQmeM:

Resim 10: Nardaran Kalesi.

https://www.google.com.tr/search?q=nardaran+kalesi&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjF29Cj58XiAhWOwMOBHbeTDk8Q_AUIDygC&biw=1366&bih=657#imgrc=1aM1yGLbC-OIUM:

